อนุสรณ์

ในงานฌาปนกิจศพ

นางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล)

ณ เมรุวัดประยุรวงศาวาส

วันพุธ ที่ ๒๘ เมษายน ๒๕๑๔

อุทิศโดย

เสนาะ เอกพจน์

(อดีตผู้พิพากษาศาลฎีกา)
สมาชิกวุฒิสภา
หัวหน้าสำนักกฎหมาย ธนาคารไทยทนุ จำกัด

393 ถนนสีลม กรุงเทพ 5
โทร. 233-9160-9
ต่อ 274

บ้านสุนทรี, 179/1 ตำบลบางค้อ
อ.บางขุนเทียน กรุงเทพ 6
โทร. 4680048

อนุสรณ์

ในงานฌาปนกิจศพ

นางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล)

ณ เมรุวัดประยุรวงศาวาส

วันพุธ ที่ ๒๘ เมษายน ๒๕๑๔

คำนำ

ในงานฌาปนกิจศพ **นางพิศาลคุรุนิติ** (ลูกอิน ไชยกูล) ในวันนี้ เจ้าภาพได้จัดพิมพ์หนังสือ "**เรื่องจากอดีต**" ของ **คุณสมชาย พุ่มสอาด** (*สันทัดกรณีย์*) เล่มนี้ขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์แสดงความอาลัยรักแด่ผู้วายชนม์และตอบสนองในความเมตตากรุณาของท่านที่เคารพนับถือทุกท่านที่ได้กรุณาให้เกียรติมาในงานนี้ เจ้าภาพขอกราบขอบพระคุณไว้ ณ ที่นี้เป็นอย่างสูง หากจะมีการขาดตกบกพร่องด้วยประการใด ๆ หวังว่าคงจะได้รับความเมตตาและให้อภัยจากท่านที่เคารพนับถือทั้งหลาย

อนึ่ง ในการพิมพ์หนังสือครั้งนี้ เจ้าภาพได้รับความกรุณาเป็นอย่างสูงจาก **คุณสมชาย พุ่มสอาด** หัวหน้าแผนกอักษรศาสตร์และวรรณคดี กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ และ **คุณเมฆินทร์ พานิชกุล** บรรณารักษ์โท หอสมุดแห่งชาติ ได้ให้คำแนะนำและจัดพิมพ์ให้โดยเรียบร้อยสมบูรณ์ทุกประการ จึงขอขอบพระคุณไว้ ณ ที่นี้ด้วย.

เจ้าภาพ

นางพิศาลคุรุนิติ

(ลูกอิน ไชยกูล)

ชาตะ พ.ศ. ๒๔๔๔

มตะ ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๓

ประวัติ

นางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) เกิดเมื่อวันอาทิตย์ เดือนสี่ ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๔๔ ที่บ้านอำเภอสะแกกรัง จังหวัดอุทัยธานี เป็นบุตรของนายสี่ และนางหนู เป็ญจกูล มีพี่น้องร่วมบิดามารดา ๔ คน คือ

๑. นางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล)

๒. นายโต๊ะ เป็ญจกูล (ถึงแก่กรรม)

๓. นายโกศล เป็ญจกูล (ถึงแก่กรรม)

๔. นางสาวลูกจันทร์ เป็ญจกูล

เมื่อเยาว์วัยได้เริ่มศึกษาในโรงเรียนที่จังหวัดอุทัยธานีจนจบชั้นประถมปีที่ ๖ ต่อมาครอบครัวได้ย้ายมาอยู่จังหวัดนครสวรรค์ เนื่องจากบิดาซึ่งขณะนั้นทำงานเป็นผู้จัดการป่าไม้ล่ำซำได้ถึงแก่กรรมลงเมื่อนางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) มีอายุได้เพียง ๑๒ ปี และมารดามีอายุเพียง ๒๙ ปี นางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) ซึ่งเป็นบุตรคนโตมีน้องเล็ก ๆ ซึ่งกำลังศึกษาเล่าเรียนอยู่อีกถึง ๓ คน จึงต้องรับภาระช่วยเหลือมารดาทุกอย่าง ประกอบกับเป็นคนขยันหมั่นเพียรเป็นอย่างยิ่ง ได้ช่วยมารดาทำการค้าขายส่งเสียน้องชายจนสำเร็จได้เป็นเนติบัณฑิตทั้งสองคน ต่อมาได้ทำการสมรสกับรองอำมาตย์โท ขุนพิศาลคุรุนิติ (เชย ไชยกูล) เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๙ เกิดบุตรธิดารวมด้วยกันทั้งสิ้น ๙ คน

เนื่องจากนางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) เป็นผู้ที่สนใจศึกษาหาความรู้อยู่เสมอ แม้จะแต่งงานมีครอบครัวแล้วก็ทำตนเป็นประโยชน์แก่สังคมมิได้ขาด ในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ จึงได้สมัครเข้ารับราชการเป็นครูในโรงเรียนสตรีประจำจังหวัดนครสวรรค์และได้เลื่อนขึ้นเป็นครูใหญ่ในปีต่อมา นางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่เพียง ๓–๔ ปีก็ต้องขอลาออกจากราชการ เพราะภาระทางครอบครัวมีมากขึ้น เนื่องจากได้ให้กำเนิดบุตรเพิ่มขึ้นอีกหลายคน

ต่อมาราวปี พ.ศ. ๒๔๗๑ ได้ย้ายติดตามสามีซึ่งขณะนั้นรับราชการเป็นศึกษาธิการจังหวัดไปตามจังหวัดต่าง ๆ อาทิ จังหวัดกำแพงเพชร จังหวัดสิงห์บุรี จนกระทั่งสามีครบเกษียณอายุราชการจึงได้เข้ามาตั้งหลักฐานอยู่ในจังหวัดพระนครเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๔

นางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) เป็นผู้ใหญ่ที่ทันสมัย มีความสนใจติดตามเหตุการณ์บ้านเมืองอยู่เสมอ มีความตั้งใจและสนับสนุนให้บุตรธิดาทุกคนได้ศึกษาเล่าเรียนอย่างเต็มที่ แม้เมื่อสามีได้ถึงแก่กรรมไปก่อนแล้วหลายปี ก็ดำรงตนเป็นหลักของครอบครัวเป็นร่มโพธิ์ร่มไทรเป็นที่พึ่งของบุตรหลานตลอดมา

นางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) เป็นผู้มีน้ำใจโอบอ้อมอารี ชอบช่วยเหลือผู้ที่ได้รับความทุกข์ยากโดยมิหวังสิ่งใดตอบแทน เป็นผู้มีน้ำคำอ่อนหวานอย่างที่กล่าวกันว่าพูดหวานขานเพราะ แม้กับเด็ก ๆ จะใช้สอยหรือเพื่อนฝูงของลูก ๆ ทุกคนที่มีโอกาสได้สนทนาวิสาสะด้วยก็พูดจาด้วยถ้อยคำไพเราะอ่อนหวาน ไม่ชอบกล่าวคำหยาบ ไม่นินทาว่าร้ายใคร เป็นผู้ที่ชอบสร้างบุญกุศลและยึดมั่นในพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง นอกจากจะใส่บาตรเป็นประจำทุกวันแล้ว ยังได้บริจาคทรัพย์ร่วมการกุศลมิได้ขาด เมื่อบุตรชายอายุครบอุปสมบทก็ได้ทำการบวชให้รวม ๔ คน และได้ถวายเงินจำนวนหนึ่งเป็นค่าอาหารทุกวันธรรมสวนะแก่พระภิกษุวัดมหาธาตุเป็นประจำทุกเดือนตลอดมาจนทุกวันนี้

นางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) เริ่มมีอาการป่วยด้วยโรคเบาหวานและความดันโลหิตสูง และได้รับการดูแลรักษาจากนายแพทย์เป็นอย่างดีจนอาการค่อยทุเลาขึ้น นางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) เป็นผู้ที่รักษาตัวและปฏิบัติตามคำแนะนำของนายแพทย์อย่างเคร่งครัด ต่อมาแพทย์ตรวจพบว่ามีโรคแทรกซ้อนเกิดขึ้นคือลิ้นหัวใจรั่ว บุตรหลานก็ได้นำนายแพทย์ผู้ชำนาญทางโรคนี้มาทำการรักษาอย่างเต็มความสามารถ อาการของโรคมีแต่ทรงกับทรุด นางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) ต้องต่อสู้กับโรคร้ายอยู่ประมาณ ๕ เดือน จึงได้จากไปอย่างสงบเมื่อวันที่ ๑๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ หลังจากที่ได้นั่งฟังพระธรรมเทศนาซึ่งแสดงทางโทรทัศน์ในโอกาสวันวิสาขะบูชาจนจบโดยไม่มีอาการทุรนทุรายแต่อย่างใดทั้งสิ้น ระหว่างที่นั่งฟังเทศน์อยู่ ก็ได้อธิบายให้บุตรชายคนหนึ่งซึ่งนั่งรับประทานอาหารอยู่

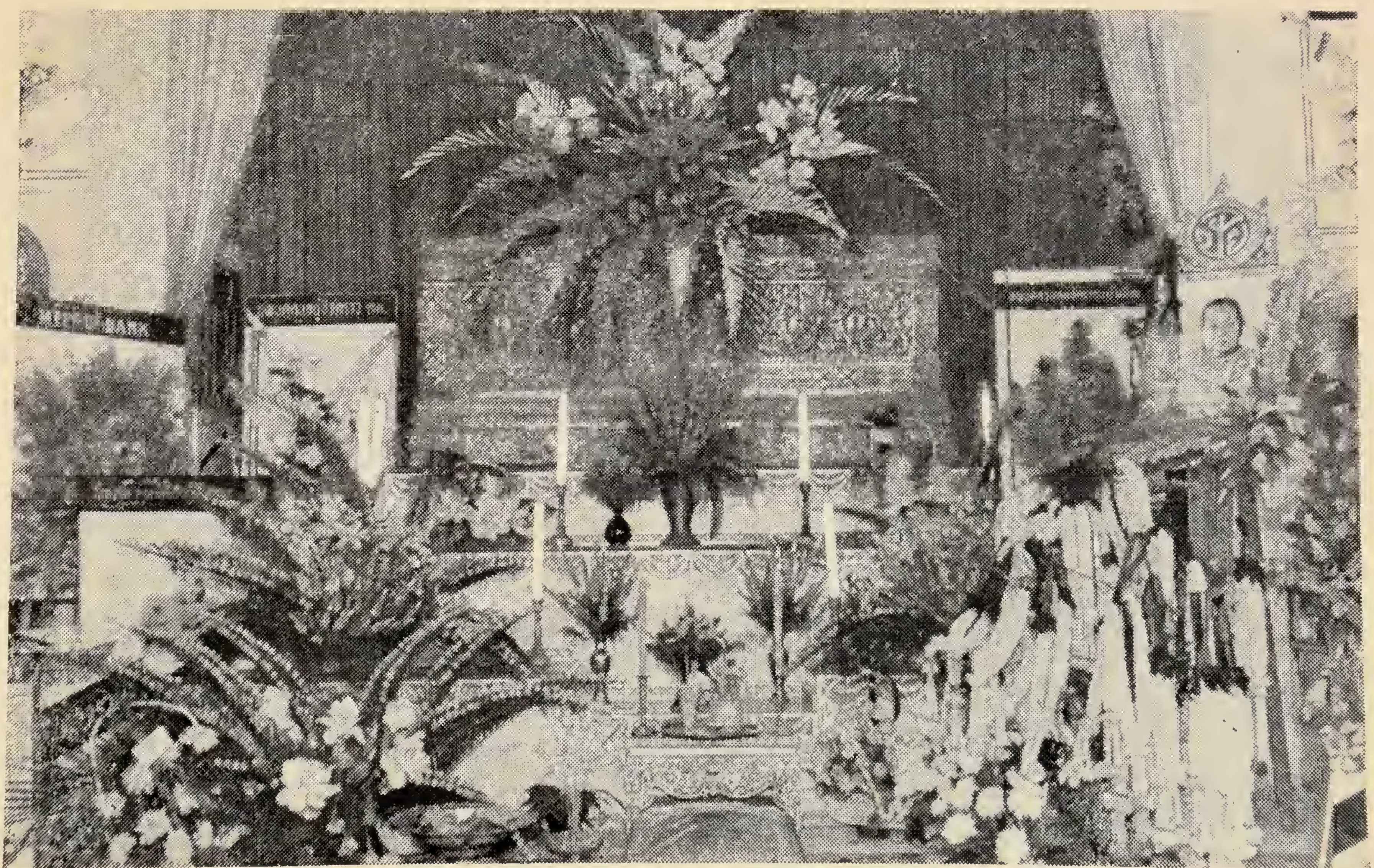
ใกล้ ๆ ฟังว่าพระองค์นี้ท่านมีโวหารดี ยังหนุ่มแน่นอยู่แท้ ๆ มีความรู้สูง เทศน์น่าฟังแท้ ๆ ขณะที่พูดจากับบุตรชายก็เสียงใส ไม่ได้มีท่าทีว่าจะจากบุตรหลานไปในระยะอีกเพียง ๑๐ นาที หลังจากที่พระเทศน์จบลงเลย ทั้งนี้นับว่าเป็นด้วยคุณงามความดีอันสูงส่งและด้วยความยึดมั่นในพระพุทธศาสนาของนางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) โดยแท้

ตลอดชีวิตของนางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) อาจจำแนกออกได้เป็น ๓ ระยะ ระยะแรกในวัยเยาว์ นางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) ก็เป็นบุตรที่ดีของบิดามารดา ไม่เคยประพฤติสิ่งใดให้เป็นที่ขุ่นเคืองแก่บิดามารดาเลย ขณะที่บิดาสิ้นชีวิตมีอายุเพียง ๑๒ ปี ก็ได้ช่วยมารดาค้าขายเลี้ยงน้องเล็ก ๆ อีก ๓ คน ส่งเสียให้น้องได้เล่าเรียนจนสำเร็จ ประกอบอาชีพทำการงานเป็นหลักฐาน และเมื่อแต่งงานมีครอบครัวก็ประพฤติตนเป็นภริยาที่ดี ปฏิบัติหน้าที่แม่บ้านอย่างไม่ขาดตกบกพร่อง ร่วมทุกข์สุขกับสามีจนวาระสุดท้ายที่สามีจากไป เลี้ยงดูและอบรมบุตรธิดาให้เป็นคนดีมีความซื่อสัตย์ และเมื่อเป็นแม่ของลูก ๆ ก็นับว่าเป็นมารดาที่ประเสริฐที่สุด มีความรักใคร่และห่วงใยลูกหลานอย่างยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือน เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของบุตรหลานโดยแท้จริง มรณกรรมของนางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) ยังความเศร้าโศกเสียใจแก่บุตรหลาน ญาติ มิตร ผู้ที่คุ้นเคย อย่างสุดซึ้ง ยากที่จะกล่าวเป็นถ้อยคำอันใดได้

นางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) ได้จากไปอย่างสงบภายหลังที่นั่งฟังพระธรรมเทศนาในวันวิสาขะบูชา อันนับว่าเป็นวันสำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนาจนจบเมื่อเวลาประมาณบ่าย ๔ โมงเศษ ของวันที่ ๑๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ สิริรวมอายุได้ ๖๙ ปี

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย รวมทั้งคุณงามความดีของนางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) ที่ได้บำเพ็ญไว้ระหว่างที่มีชีวิต จงดลบันดาลให้วิญญาณอันบริสุทธิ์ของนางพิศาลคุรุนิติ (ลูกอิน ไชยกูล) ไปสู่สุคติในสัมปรายภพตลอดกาล เทอญ.

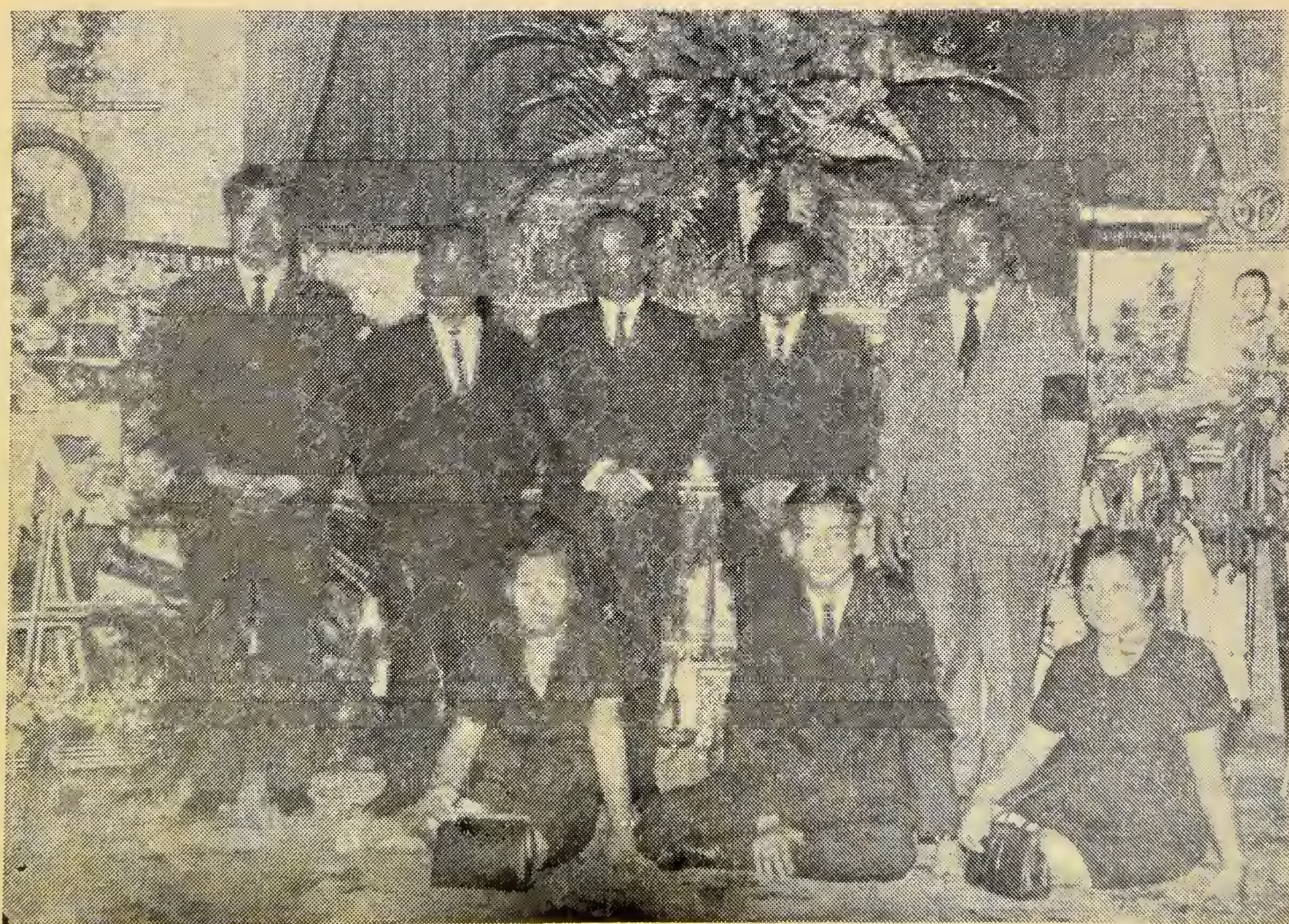

ขณะตั้งศพบำเพ็ญกุศล ณ วัดประยุรวงศาวาส

อุปสมบท บุตรชายคนเล็ก

บุตร–ธิดา

อุปสมบท บุตรชายคนเล็ก

ส่งบุตรชายไปสหรัฐอเมริกา

ไปบี่นัง

ในหมู่ญาติมิตร

ระลึกถึง

คุณนายลูกอิน ไชยกูล

การจากไปของคุณนายใช่ว่าจะนำความโศกเศร้าเสียใจมาให้แต่เฉพาะลูกหลานเท่านั้นก็หาไม่ บรรดาผู้ที่จักคุ้นเคยกับคุณนาย โดยเฉพาะพระสงฆ์สามเณรวัดประยุรวงศาวาส ต่างก็เสียดายอาลัยถึงเป็นอย่างยิ่ง เพราะคุณนายเป็นคนดี ตั้งอยู่ในศีลในธรรม พยายามตั้งตัวให้เจริญได้ ทั้งทางโลกและทางธรรม

สิ่งที่น่าภูมิใจอีกอย่างหนึ่งก็คือ คุณนายมีลูกล้วนแต่ดี ๆ ด้วยกันทั้งนั้น

ท่านว่าพ่อแม่คนไหนมีลูกดี พ่อแม่คนนั้นเป็นคนมีวาสนา ลูกคนไหนมีพ่อแม่ดี นับว่าลูกคนนั้นเป็นคนมีบุญ

ครอบครัวนี้มีดีด้วยกันทั้งสองฝ่าย น่าปลื้มใจ

มั่นใจว่า ด้วยบุญกุศลที่คุณนายได้สร้างสมไว้เมื่อครั้งมีชีวิต รวมทั้งบุญกุศลที่ลูกหลานญาติมิตรบำเพ็ญอุทิศไปให้ด้วย คงจะช่วยให้คุณนายมีความสุขในโลกหน้าอย่างแน่นอน.

พระราชปัญญาสุธี
วัดประยุรวงศาวาส
๒๐ มีนาคม ๒๕๑๔

อาลัยคุณโยมยิ่งด้วยใจจริง

ไม่ทราบว่าจะหาคำใดที่จะสมใจ ในการแสดงออกซึ่งความเคารพรักอันยิ่ง และรำลึกพระคุณอันสูงส่งแลซาบซึ้ง ที่คุณโยมแลอาตมาภาพได้มีต่อกันอย่างหาเปรียบได้ยาก คุณโยมได้ให้ความเมตตาแก่อาตมาภาพเป็นพิเศษจริง ๆ คุณโยมเป็นเหมือนคุณแม่ที่แท้จริงของอาตมาภาพ และได้พูดเสมอด้วยรู้สึกมีความสุขว่าท่านเหมือนลูกแท้ ๆ ของโยมจริง ๆ ทั้งคุณโยมผู้ชายแลคุณพี่พร้อมน้อง ๆ ทุกคน รวมถึงหลานด้วยก็เช่นกัน คุณโยมได้พร้อมพี่แลน้อง ได้ให้ความอุปการอุปถัมภ์เป็นอย่างยิ่งตลอดมา เป็นเวลาร่วม ๓๐ ปี นอกจากพร้อมกันตั้งใจสรรทำแลเลือกหาอาหารบิณฑบาตที่ประณีตเป็นประจำแล้ว ยังถวายปัจจัยสี่เป็นพิเศษตลอด แลเป็นห่วงเสมอ

อันน้ำใจอันแท้จริงของคุณโยมดียิ่ง ดีเหลือเกิน เป็นมิ่งเป็นศรีของสามี ของบ้านแลลูกหลาน ตลอดตระกูลแลญาติมิตรเป็นอย่างดียิ่ง เกือบทุกท่านที่ได้คบค้าสังสรรค์กับคุณโยมแล้ว ย่อมซึ้งได้ดีแลสดุดีสรรเสริญ ทั้งคุณโยมเป็นคนเก่งแลมีความสามารถเป็นพิเศษหลายด้าน ซึ่งจะหาได้ไม่ง่ายเลย เป็นแม่พระพิเศษของลูกแลหลานทุกคน แลเป็นแม่พระอย่างอาตมาภาพอีกมาก คุณโยมมีน้ำใจเปี่ยมไปด้วยศรัทธา ใจบุญกุศลจริง ๆ คุณโยมชอบแลยินดีอนุเคราะห์สงเคราะห์แก่ทุกคนตลอด คุณโยมไม่เพียงน้ำใจดีมีเมตตาเท่านั้น แม้พูดก็เพราะ ดีใจหัวเราะเบิกบาน คุณโยมเป็นโอสถพิเศษ เป็นน้ำทิพย์แลเป็นแสงเดือนในยามร้อน เป็นแสงตะวันในยามหนาว แลเป็นที่อบอุ่นยิ่งในเมื่อใจหนาวเกิดมีกับลูกหลาน คุณแม่คุณย่าคุณยายคุณอาว์ ได้ให้ความอบอุ่นยิ่งทั้งทางกาย คำพูดแลน้ำใจเป็นพิเศษเสมอ ความรักความเมตตาแลความยุติธรรมอันดียิ่ง คุณแม่ได้มีแลให้อย่างบริบูรณ์แก่สะใภ้และเขยแลหลาน ๆ ญาติสายสัมพันธ์ทุกฝ่าย เคารพรักนับถือคุณโยมเป็นพิเศษด้วย

ใจจริง แม้ท่านผู้ใหญ่ที่มีเกียรติสูงก็มากที่ซาบซึ้งน้ำใจคุณโยมได้ดีแลให้เกียรติตลอดเคารพนับถือเป็นพิเศษ ซึ่งท่านนั้น ๆ ล้วนเป็นคนดีจริง ๆ คุณโยมได้ยกย่องสรรเสริญให้ท่านผู้สมควรฟังพร้อมด้วยอวยชัยให้พรว่าขอให้มีความสุขความเจริญยิ่ง ๆ เถิดพ่อคุณแม่คุณ ช่างดีจริง ๆ ท่านที่ได้วิสาสะกับคุณโยม ย่อมคงได้ยินคำเหล่านี้แลคำว่าคะขาแลคำชมเชยอันดีเป็นมงคลเสมอ ใครได้ฟังก็ชื่นใจจริง ๆ เป็นคำพูดจากใจจริงของคุณโยม คุณโยมรักอบรมทะนุถนอมลูกอย่างดียิ่งเสมอ จนปรากฏว่าลูกท่านดี เอาดีได้เป็นอย่างดีทุกคน ตลอดเขยสะใภ้แลหลาน

คุณโยมเป็นกุลสตรี เป็นมารดาแลเป็นมหาอุบาสิกาที่ดียิ่งแท้เป็นพิเศษท่านหนึ่งจริง ๆ เมื่อคุณพ่อยังอยู่ก็เป็นคู่คิดแลคู่ที่ดียิ่ง ปฏิบัติหน้าที่อันดียิ่งของศรีภรรยาแลแม่อย่างไม่มีบกพร่องเลย มีแต่ดียิ่งทุกอย่าง

ได้มีน้ำใจดีพร้อมลูกหลานทุกคน ได้ปฏิบัติเลี้ยงดูคุณแม่ของท่าน (คุณยาย) แลน้องสาวผู้ทุพพลภาพเป็นอย่างดียิ่งตลอดมาด้วยน้ำใจอันประเสริฐ เป็นห่วง ได้เอาใจใส่เป็นพิเศษในเรื่องใส่บาตรพระ ทำบุญทุกอย่าง แลเป็นห่วงเป็นทุกข์ในเรื่องทุกข์ของคนอื่นแลหาทางช่วยเหลือด้วยเมตตาสงสารตลอดมา เมื่อคุณพ่อพักราชการแล้ว คุณโยมคุณแม่ได้ทำหน้าที่ทั้งหน้าที่พ่อแลหน้าที่แม่เป็นอย่างยิ่ง แลด้วยเต็มใจดีใจพร้อมด้วยสัมฤทธิผลอย่างดีคุณโยมเป็นคนมีกำลังใจแข็งเป็นพิเศษจริง ๆ

นับแต่สิ้นคุณแม่ไปแล้ว ทุกคนที่มีส่วนเป็นของคุณแม่แลเป็นของแม่ มีบรรดาบุตรของคุณแม่เป็นต้น ทุกคนมีความเสียใจ เสียดายอาลัยรักมากที่สุด แต่ก็เป็นที่น่ายินดียิ่งที่ทุกคนได้รักสามัคคีกันเป็นอย่างดียิ่ง สมกับที่คุณแม่ตั้งใจปรารถนาแลมั่นใจว่าลูกแลหลานของท่านทุกคนเป็นคนดี รักสามัคคีกัน แม้ท่านที่เคารพนับถือรักใคร่ชอบพอกับท่าน แลบุตรหลานญาติมิตรของท่านตลอดเจ้านายท่านผู้ใหญ่ที่มีเกียรติ ก็ได้กรุณามาในงานศพของท่านเป็นอย่างดีเป็นพิเศษ

อาตมาภาพแลพี่น้องทุกคนที่เป็นคณะเจ้าภาพ มีความปลาบปลื้มแลซาบซึ้งใจในความกรุณาแลให้เกียรติสูงแก่คุณแม่แลเจ้าภาพ ดวงวิญญาณของคุณแม่คงมีความสุขแลขอบพระคุณทุกท่านเป็นพิเศษว่าท่านช่างแสนดี เราตายไปแล้วยังไม่ลืม พร้อมกันก็คงอำนวยอวยพรให้ทุกท่านเจริญยิ่งในสิ่งที่ปรารถนา

สุดท้ายคุณโยมคงขอส่งธรรมะสนองคุณทุกท่าน ด้วยอัปปะมาทะธรรมว่า "ขออย่าได้ลืมว่าวันนี้ฉันถูกไฟเผาหรือท่านมาเผาศพฉัน วันหน้านั้นท่านเองก็ต้องเป็นเช่นนี้" พระท่านว่าอย่าประมาท สร้างกรรมดี–บุญกุศลไว้ให้ดี ที่อาตมาภาพแลทุกคนดีใจมาก คือคุณโยมดีใจวางใจได้ในบุตรของท่านทุกคนว่าดีกันจริง แลพูดสุดท้ายว่าจะตายเมื่อไรโยมไม่เสียใจ โยมพร้อมแล้วเสมอ.

พระครูประสิทธิวรญาณ
วัดอุดมรังสี

Date : 18th June 1970

Mr. Pracha Chaiyakool,

312, Prachatipok Road,

Thonburi, Bangkok.

Dear Brother Pracha,

Since my last to you dated the 27th May, 1970. I have been away in Medan on business and only returned back yesterday.

It is with my hearfelt regret to learn from my niece of your recent bereavement in the loss of your dear mother. I want you to know how sorry I am to learn of this terrible news and I really sympathised with you about this. In our moment of grief we hope that God will bless her soul in heaven.

I am very sorry indeed for not being able to go to Bangkok to be with you in your bereavement. Please accept my humble apology for this.

I must really thank you from the bottom of my heart for all the things you have done for my nieces and her party while they were in Bangkok.

Please also convey my sincere wishes to all our friends there and tell them that I have olways remembered them.

With warmest ragards to you and family.

Yours faithfully,

Lee Eng Hock.

(Lee Eng Hock.)

คุณแม่-ร่มโพธิ์ทองของลูก

คุณแม่อันเป็นร่มโพธิ์ร่มไทรได้จากลูกไปเมื่อวันที่ ๑๙ พฤษภาคม ๒๕๑๓ ซึ่งนับเป็นความสูญเสียอย่างใหญ่หลวงที่สุดในชีวิต ไม่มีความสูญเสียใด ๆ ไม่มีความเศร้าโศกเสียใจและอาลัยครั้งใดจะเท่าครั้งนี้ได้เลย พวกเราเคยกำพร้าคุณพ่อมาก่อน แต่ก็ยังมีคุณแม่ที่เป็นทั้งพ่อและแม่ให้แก่ลูกตลอดมา คุณแม่เป็นผู้ที่เลี้ยงดูอบรมลูกมาด้วยความรักและห่วงใยอย่างยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือน คุณแม่เป็นผู้ที่ขจัดความทุกข์และให้ความสุขแก่ลูกทุกคน คุณแม่เป็นทุกสิ่งทุกอย่างของลูก เพราะชั่วชีวิตของคุณแม่ได้สร้างสรรค์สะสมให้ทุกสิ่งทุกอย่างแก่ลูกจนหมดสิ้น คุณแม่มีชีวิตผูกพันอยู่กับลูกตลอดเวลา ลูกคนไหนมีความทุกข์ คุณแม่จะปลอบโยน ให้กำลังใจขจัดปัดเป่าให้ ลูกคนไหนมีความสุขมีความสำเร็จ คุณแม่ก็จะพลอยอิ่มอกอิ่มใจและชื่นชมด้วยใจจริง พระคุณของคุณแม่ที่ได้ฟูมฟักเลี้ยงลูกมาแต่น้อยจนเติบใหญ่และยังเป็นที่พึ่งอาศัย เป็นร่มโพธิ์ทองของลูกทุกคนและโยงมาถึงหลาน ๆ ด้วยนั้นล้นเหลือสุดที่จะกล่าวเป็นถ้อยคำอันใดได้

นับตั้งแต่ทราบว่าเป็นเบาหวาน โรคไตและความดันโลหิตสูง คุณแม่ก็เป็นคนไข้ที่รักษาตัวตามคำแนะนำของแพทย์โดยเคร่งครัดที่สุด คุณแม่ขยันรับประทานยาตามแพทย์สั่งจนลูกสงสาร เพราะคุณแม่อยากหายเร็ว ๆ จะได้อยู่กับลูกไปอีกนาน ๆ อาการของโรคก็ค่อยดีขึ้นจนกระทั่งแพทย์ตรวจพบใหม่ว่าลิ้นหัวใจรั่ว ลูก ๆ ก็มิได้นิ่งนอนใจเลย พยายามทุกทางที่จะให้คุณแม่หายจากโรคภัยไข้เจ็บ คุณแม่เป็นคนอดทนอย่างยอดเยี่ยม บางครั้งจะแพ้ยาฉีดจนมือที่เลี้ยงลูกโตมาถึง ๙ คนบวมอูมทั้งสองข้างจนยกแทบไม่ขึ้น ลูกก็ยังเห็นคุณแม่ยิ้มและบอกว่าไม่เป็นไรหรอกลูก แค่นี้แม่ทนได้ คำพูดของคุณแม่ที่พูดกับลูกก็ดี พูดกับใคร ๆ ก็ดีเมื่อขณะที่ยังไม่เจ็บไข้อ่อนหวานเพราะหูน่าฟังอย่างไรก็ยังอย่างนั้น ไม่ได้เปลี่ยนแปลงเลยจนกระทั่งวาระสุดท้ายของชีวิต เสียงใส ๆ ของคุณแม่ที่คุยกับบุตรชายคนหนึ่งก่อนคุณแม่จะจากลูก ๆ ไปเพียงไม่ถึง ๑๐ นาทียังก้องอยู่ในหูของลูกจนบัดนี้ คุณแม่ของลูก วิญญาณ

ของคุณแม่สถิตอยู่วิมานสถานชั้นไหน ขอจงได้โปรดรับทราบถึงความอาลัยรักอย่างสุดซึ้งของลูกด้วยเถิด

ด้วยกุศลกรรมและคุณงามความดีทั้งปวงที่คุณแม่ประกอบไว้ ระหว่างที่ยังมีชีวิตทำให้คุณแม่จากไปอย่างสงบคล้ายกับนอนหลับไปไม่มีอาการทุรนทุรายแต่อย่างใดทั้งสิ้นหลังจากที่ได้นั่งฟังเทศน์ทางโทรทัศน์ในโอกาสวันวิสาขบูชาจนจบ คุณแม่จากไปอย่างมีบุญจริง ๆ สมกับที่เคยปรารถนาไว้ว่า ถ้าจะตายก็ขออย่าได้ทรมานเลย

เดชะกุศลที่คุณแม่ได้บำเพ็ญคุณงามความดีมานานาประการ รวมทั้งความตั้งใจจริงของลูก หลาน ญาติสนิทมิตรสหายทั้งหลายทั้งปวง ที่ได้อุทิศให้ในครั้งนี้ จงเป็นพลวปัจจัยส่งให้คุณแม่สู่สุคติในสัมปรายภพโดยควรแก่คตินิยมทุกประการ เทอญ.

สารบาญ

เรื่องจากอดีต

ของ

สมชาย พุ่มสอาด

(สันทัดกรณีย์)

วันวิสาขบูชา[๑]

วันวิสาขบูชา เป็นวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ซึ่งได้นิยมกระทำกันเป็นประเพณีสืบเนื่องกันมาเป็นเวลาช้านานแล้ว ในประเทศไทย วันวิสาขบูชา หรือที่ทางราชการเรียกว่า "วันนักขัตฤกษ์ วิสาขบุรณมี" นี้คือวันกระทำการบูชาพระรัตนตรัย และรำลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีสภาพคล้าย ๆ กับวันเฉลิมพระชนม์พรรษาของพระมหากษัตริย์ หรือการทำบุญวันเกิดของบุคคลทั่ว ๆ ไปนั่นเอง วันนี้เป็นวันที่พระจันทร์เสวยวิสาขฤกษ์เต็มบริบูรณ์ ซึ่งตรงกับวันเพ็ญกลางเดือน ๖ (ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวางแบบวิธีนับปักขคณนา โดยคิดวันพระจันทร์เพ็ญให้ใกล้กับความจริงยิ่งขึ้น ในบางปีจึงเคลื่อนไปอยู่เดือน ๗) อันเป็นวันที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราได้ประสูติ ได้ตรัสรู้ และเสด็จสู่ปรินิพพาน ตรงกันทั้ง ๓ วาระ นับเป็นมหาบุพนิมิตอันน่าอัศจรรย์ จึงถือกันว่าวันนี้เป็นวันที่สมควรจะได้ประกอบการกุศล และกระทำพิธีบูชาพระรัตนตรัยขึ้นเป็นที่ระลึก

ผู้ให้กำเนิดศาสนาพุทธคือ พระสิทธัตถะ เกิดในหมู่ชนชาวอริยกะ เป็นโอรสพระเจ้ากรุงกบิลพัสดุ์ ประเทศอินเดีย ชื่อพระเจ้าสุทโธทนะและพระนางเจ้าศิริมหามายา อยู่ในตระกูลศากยวงศ์ ประสูติที่พระราชอุทยานลุมพินีวัน กรุงกบิลพัสดุ์ ตำบลรัมมินเด แขวงเนปาลราฐ เมื่อเช้าวันศุกร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีจอ ก่อนพุทธศักราช ๘๐ ปี ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ เมื่อคืนวันพุธ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีระกา ณ ใต้ร่มไม้มหาโพธิ์ ตำบลพุทธคยา ในแคว้นมคธ ทรงจาริกประกาศพระศาสนาและโปรดเวไนยสัตว์อยู่ ๔๕ ปี พระชนมายุได้ ๘๐ พรรษา ก็เสด็จสู่ปรินิพพาน เมื่อวันอังคาร ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็ง ด้วยพระโรคลงพระโลหิต ที่ป่าไม้รังคู่ ตำบลสาลวัน กรุงกุสินารา แคว้นมัลละ ทางทิศตะวันออกของเมืองกบิลพัสดุ์

---

(๑) จากหนังสือ "วันสำคัญของไทยและโลก" โดย ชวน ธนากร ขำสุวัฒน์ หน้า ๓๒๐–๓๓๕

ชีวะประวัติส่วนพระองค์โดยย่อมีดังนี้

เมื่อพระองค์ประสูติได้ ๗ วัน พระมารดาก็สิ้นพระชนม์ พระนางปชาบดีหรือโคตมีซึ่งเป็นน้าสาวของพระองค์ได้รับเลี้ยงต่อมา เมื่อพระชนมายุได้ ๑๖ พรรษา ได้อภิเษกสมรสกับพระนางยโสธรา หรือพระนางพิมพา ซึ่งเป็นพระธิดาของพระเจ้าสุปปพุทธ กษัตริย์โกลิยะ ผู้ครองกรุงเทวะทหะ และพระนางอมิตา พระขนิษฐภคินีของพระเจ้าสุทโธทนะ มีพระโอรส ๑ พระองค์ ชื่อพระราหุล ออกบวชแสวงธรรมเมื่อพระชนมายุ ๒๙ พรรษา ตรัสรู้โดยพระองค์เอง (จึงได้พระนามว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า) เมื่อพระชนมายุ ๓๕ พรรษา และเสด็จสู่ปรินิพพาน เมื่อพระชนมายุ ๘๐ พรรษา

ผู้ได้รับคำสั่งสอนเป็นพวกแรกได้แก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ คือ โกณฑัญญะ วัปปะ ภัททิยะ มหานามะ และอัสสชิ คำสั่งสอนครั้งแรกนั้นเรียกว่า "ปฐมเทศนา" โกณฑัญญะได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์คนแรก ส่วนอีก ๔ ท่านนั้นก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้งหมดในเวลาต่อมา จากนั้นพระองค์ได้แสดงธรรมเทศนาแก่ ยสะ ซึ่งเป็นบุตรเศรษฐีในเมืองพาราณสีจนยสะเลื่อมใส และชักจูงให้สหายซึ่งเป็นบุตรเศรษฐีด้วยกันและชาวชนบทอีก ๕๐ คน เข้าอุปสมบทจนได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้งหมด สาวกของพระองค์เหล่านี้ ได้ทำหน้าที่เผยแพร่พระศาสนาแก่ประชาชนในเวลาต่อมาและเมื่อพระองค์เสด็จถึงกรุงราชคฤห์ ได้ทรงอุปสมบทมาณพสกุลพราหมณ์ ๒ สหายชื่อ อุปติสสะ (สารีบุตร) และโกลิต (โมคคัลลานะ) ซึ่งต่อมาก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้งสองท่าน

พระสารีบุตร เป็นอัครสาวกของพระพุทธเจ้าเบื้องขวา เพราะเลิศด้วยปัญญา พระโมคคัลลานะ เป็นอัครสาวกเบื้องซ้าย เพราะเลิศด้วยอภินิหาร และพระอานนท์เป็นอัครสาวกที่จดจำคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าได้มากที่สุด

เมื่อพระองค์ได้ทรงประดิษฐานพระพุทธศาสนาแพร่หลายแล้ว ได้ทรงตั้งพุทธบริษัท ๔ คือ พระภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกาขึ้น

คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เรียกว่า "พุทธโอวาท" มีที่สำคัญ ๆ ดังนี้

๑. คนล่วงทุกข์ได้ด้วยความเพียร

๒. ผู้รู้ดีเป็นผู้เจริญ

๓. รีบทำความเพียรในวันนี้

๔. คนตรงพูดอย่างใดต้องทำอย่างนั้น

ธรรมวิเศษ เรียกว่า "อริยสัจ" แปลว่า ความจริงอย่างสูง มี ๔ อย่าง คือ

๑. ทุกข์

๒. เหตุเกิดทุกข์

๓. การดับทุกข์

๔. วิธีทำให้ทุกข์ดับ

มรรค ๘ คือทางสายกลาง (ที่สมควรปฏิบัติ) มี ๘ อย่าง คือ

ดำริชอบ, เจรจาชอบ, การงานชอบ, เลี้ยงชีพชอบ, เพียรชอบ, ระลึกชอบ, ตั้งใจชอบ, และเห็นชอบ

ธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้ สรุปรวมความเป็นข้อใหญ่ ๆ ได้ ๓ ประการ คือ

๑. ไม่ทำบาปทั้งปวง

๒. ให้ถึงพร้อมด้วยการทำความดี

๓. ทำจิตใจให้ผ่องแผ้ว

การเข้ามาของพระพุทธศาสนา[๑]

คนไทยนับถือพระพุทธศาสนามาแต่สมัยโบราณกาล ตั้งแต่ครั้งยังแยกแตกกระจัดกระจายกันอยู่ คือตั้งแต่ตั้งรกรากอยู่ทางใต้ของประเทศจีน พุทธศาสนาที่คนไทยนับถือและเอามาเป็นศาสนาประจำชาติจนทุกวันนี้เริ่มเป็นรากฐานในสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี และได้ถือเอามาเป็นลัทธิเดียวกันในยุคของสมเด็จพระเจ้าลิไท คือกษัตริย์องค์ที่ ๕ ของวงศ์สุโขทัย ล่วงเข้ามาในสมัยกรุงศรีอยุธยาก็ยังถือตามแบบอย่างกรุงสุโขทัยเป็นพื้นฐาน

(๑) จาก "การเข้ามาของพระพุทธศาสนา" ในหนังสือพิมพ์หลักเมือง วันที่ ๑๖,๑๗ และ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๐๕

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช คริสตศาสนาได้เข้ามาเผยแพร่อยู่ในประเทศไทยเป็นอันมาก ซึ่งบาทหลวงได้ทำการเผยแพร่ได้ตามชอบใจ พระองค์ก็ได้โปรดออกเป็นพระราชกฤษฎีกาไม่หวงห้ามในการที่ราษฎรจะเลือกนับถือศาสนา พระองค์ได้สร้างวัดให้เป็นที่อยู่ของพวกบาทหลวงและทรงเป็นองค์อุปถัมภก แต่ก็เป็นส่วนน้อยที่คนไทยนับถือพระ-คริสตศาสนา ส่วนใหญ่ยังคงนับถือและยึดมั่นในขนบธรรมเนียมประเพณีทางพระพุทธศาสนาตลอดมา

การที่คนไทยได้นับถือพระพุทธศาสนาลัทธิหินยานเป็นแบบอย่างเดียวกันมาจนทุกวันนี้ เพราะเราได้รากฐานมาจากประเทศลังกานั่นเอง คือในประเทศลังกา พระพุทธศาสนาได้เจริญขึ้นมาในราว พ.ศ. ๑๖๙๖ พระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งในลังกา ได้ฟื้นฟูพระพุทธศาสนาขึ้น กระทำสังคายนาครั้งใหญ่ ได้บวชคฤหัสถ์ให้ประพฤติตามพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด เมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๘๐๐ เศษ กรุงสุโขทัยเป็นราชธานี พระเจ้ารามคำแหงเป็นกษัตริย์ ได้มีพระสงฆ์จากลังกาซึ่งได้บวชเรียนตามแบบพระภิกษุสงฆ์ในประเทศลังกา (ฟื้นฟูใหม่) เข้ามาตั้งอยู่ที่นครศรีธรรมราช พระเจ้ารามคำแหงจึงได้เสด็จไปอาราธนาพระเถระผู้ใหญ่ เพื่อจะเปลี่ยนศาสนาลัทธิเดิมซึ่งไม่ค่อยมีผู้เลื่อมใสเป็นลัทธิลังกาวงศ์แทนในกรุงสุโขทัย ลัทธิลังกาวงศ์จึงได้ ประดิษฐานอยู่ ในประเทศไทย แต่บัดนั้น และได้เจริญขึ้นมา พระเจ้าแผ่นดินทุกยุคทุกสมัยได้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา สร้างวัดวาอารามเพิ่มเติมคู่บารมีของพระองค์ รวบรวมพระพุทธรูปและอัญเชิญเข้าไว้ในเมืองหลวง ทำพิธีหล่อพระพุทธรูปใหม่ๆ ตามยุคตามสมัยเรื่อยมา พระพุทธศาสนาจึงเจริญรุ่งเรืองนับแต่กรุงสุโขทัยเป็นราชธานีมาจนทุกวันนี้ ซึ่งคนไทยเรานับว่าเป็นหนี้บุญคุณชาวลังกาในกิจการพระพุทธศาสนานี้เป็นอเนกประการ ครั้นล่วงมาในปลายสมัยของกรุงศรีอยุธยา ในสมัยสมเด็จพระบรมโกษฐ์ เสวยราชสมบัติอยู่ระหว่าง พ.ศ. ๒๒๗๕ ถึง ๒๓๐๑ นั้น คนไทยได้กระทำกิจอย่างหนึ่งอันถือเป็นเรื่องสำคัญในเรื่องพระพุทธศาสนา คือที่เมืองลังกาได้เกิดการจลาจลเป็นการใหญ่จนทำให้พระพุทธศาสนาเสื่อม นานเข้าประชาชนก็ไม่รู้จักพระพุทธศาสนา และเลือนรางตามลำดับในที่สุดศาสนาก็สูญสิ้นไป ลัทธิศาสนาอื่นก็แพร่เข้ามาแทน จึงเกิดลัทธิศาสนาหลายชนิดใน

เกาะลังกา เมื่อจลาจลสงบลงบ้านเมืองอยู่ในสภาพปกติ พระเจ้าแผ่นดินซึ่งปกครองเกาะลังกาอยู่ในขณะนั้น ต้องการจะฟื้นฟูพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติจึงได้แต่งทูตมาขอคณะสงฆ์ไทยไปบวชชาวลังกา พระเจ้าบรมโกษฐ์จึงได้โปรดให้พระอุบาลีและพระอริยมุนีเป็นประธานไปบวชชาวลังกาขึ้นใหม่ พระพุทธศาสนาจึงเจริญขึ้นตามเดิมในประเทศลังกา และพระสงฆ์ชาวลังกาและชาวลังกายังเรียกพระพุทธศาสนาที่ฟื้นฟูขึ้นใหม่ว่า "นิกายสยามวงศ์หรืออุบาลีวงศ์" อยู่จนตราบทุกวันนี้ การส่งคณะสงฆ์ไทยไปบวชชาวลังกา และกลับสถาปนาพระพุทธศาสนาขึ้นใหม่ในประเทศลังกาครั้งนั้นนับว่าเป็นการสำคัญมาก ด้วยเป็นการตอบแทนใช้หนี้บุญคุณชาวลังกาที่มีต่อเราในสมัยกรุงสุโขทัยดังกล่าวมาแล้ว จึงทำให้พระพุทธศาสนาชาวลังกาเจริญสืบมาจนทุกวันนี้

การนับถือพระพุทธศาสนาของคนไทยดังกล่าวสืบเนื่องต่อกันมาหลายสมัย ยึดถือตามแบบลัทธิหินยานซึ่งเอามาจากลัทธิประเทศลังกาในสุโขทัย (ปัจจุบันชาวลังกาเรียกว่านิกายสยามวงศ์) คนไทยนับถือพระพุทธศาสนาประพฤติอยู่ในพระธรรมวินัย (อันมีพระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติโดยเคร่งครัด) อันเป็นคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งได้ล่วงเลยมาเป็นเวลานานกว่า ๒๕๐๐ ปี และยึดนับถือเป็นลัทธิเดียวกันตลอดมา ปัจจุบันศาสนาในประเทศไทยได้แบ่งออกเป็นสองนิกาย คือธรรมยุติกานิกายและมหานิกาย พระบาทสมเด็จพระจอม-เกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ ทรงเป็นผู้แปลงเลียนแบบนิกายเดิมเรียกว่า ธรรมยุติกานิกาย ส่วนลัทธินิกายเดิมจึงได้มีชื่อเกิดใหม่ ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมกับการตั้งธรรมยุติกานิกายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรียกว่า "มหานิกาย" ซึ่งเป็นที่รู้จักแก่ประชาชนคนไทยมาจนทุกวันนี้............

วันวิสาขบูชานี้ ปรากฏตามหลักฐานว่า ได้มีมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัย โดยมีการจัดงานขึ้นอย่างมโหฬาร ทั้งในพระราชวังและตามบ้านเรือนข้าราชการราษฎรทั่วไป มีการห้อยพวงดอกไม้นานาชนิด และตามประทีปโคมไฟสว่างไสวเป็นเวลาถึง ๓ วัน ๓ คืน มีการรักษาศีล สดับพระธรรมเทศนา ถวายดอกไม้ ธูปเทียน ภัตตาหารแก่พระภิกษุสงฆ์ และเดินเวียนเทียนเป็นต้น ครั้นล่วงมาถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา กลับไม่ปรากฏหลักฐานการพิธีนี้เลย

ไม่ทราบว่าเป็นเพราะเหตุใด ถ้าจะให้สันนิษฐานก็เห็นว่าน่าจะเป็นเพราะบ้านเมืองมีศึกสงครามอยู่เสมอนั่นเอง จนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๖๐ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงดำริกับสมเด็จพระสังฆราช (มี) สำนักวัดราชบูรณะ กระทำการฟื้นฟูประเพณีวันวิสาขบูชาขึ้นใหม่ ซึ่งสมเด็จพระสังฆราชถวายพระพรให้ทรงทำขึ้นเป็นครั้งแรก ในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ และวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ พ.ศ. ๒๓๖๐ และให้จัดทำตามแบบอย่างประเพณีเดิมทุกประการ

พิธีในวันวิสาขบูชาซึ่งกระทำกันเป็นครั้งแรกในสมัยกรุงเทพ ฯ นั้น มีรายละเอียดโดยย่อดังนี้คือ มีการทำโคมปีดกระดาษเสาไม้ไผ่ ยอดผูกฉัตรกระดาษ เสาทาปูนขาว แล้วนำไปปักไว้ตามพระอารามหลวง พระอารามละ ๔ เสา กับธงจระเข้พระอารามละ ๑ คัน และตามประทีปโคมไฟไว้ทั่วบริเวณวัด ส่วนตามบ้านเรือนข้าราชการและราษฎรนั้น มีการตามประทีปโคมไฟกันบ้านละดวงสองดวง และมีพวงดอกไม้แขวนบูชาตลอดทั้ง ๓ วัน โดยเฉพาะที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้นมีพวงดอกไม้ไปแขวนบูชาถึงวันละร้อยพวงเศษกับมีพุ่มดอกไม้เพลิงมาปักจุดที่หน้าวัด มีพระธรรมเทศนารักษาอุโบสถศีลตามวัดวาอารามต่าง ๆ เลี้ยงภัตตาหารแก่พระภิกษุสงฆ์และถวายสลากภัตร งดการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ในพระราชวังก็โปรดให้เลี้ยงภัตตาหารแก่พระภิกษุสงฆ์ในท้องพระโรง และสดับปกรณ์พระบรมอัฐิด้วยการถวายสลากภัตร พิธีได้กระทำเช่นที่ว่านี้มาทุกปี จนถึงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ทำเกยขึ้นสำหรับตั้งพระสัตตมหาสถานรอบพระอุโบสถในวัดสุทัศน์เทพวราราม แล้วมีเทศนาปฐมสมโพธิที่วัดพระเชตุพนก็ให้มีตะเกียงรายรอบกำแพงเพิ่มขึ้น นอกจากนี้ในวันแรม ๘ ค่ำ ได้มีงานถวายพระเพลิง การบูชาและเดินเวียนเทียนเพิ่มขึ้นอีกวันหนึ่ง (มูลเหตุของวันนี้คือ หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วได้๗วัน บรรดาพุทธศาสนิกชนได้ทำการฌาปนกิจสรีระของพระองค์วันนั้นจึงเรียกว่า วันถวายพระเพลิง) แต่เมื่อถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้เลิกพิธีในวันแรม ๘ ค่ำเสีย กับโปรดให้มีการบูชาพระพุทธรัตนสถานในพระบรมมหาราชวังขึ้นอีกแห่งหนึ่ง มีพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายในที่เป็นอุบาสิกาเดินเวียนเทียน มีการสวดมนต์และมีดอกไม้เพลิงจุดบูชาด้วย

ส่วนพิธีที่ได้กระทำในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรายละเอียดโดยทั่วไปดังนี้ วันขึ้น ๑๔ ค่ำ นิมนต์พระภิกษุสงฆ์ฉันในพระที่นั่งอัมรินทรวินิจฉัย ๒๐ รูป ไม่มีการสวดมนต์ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ มีการประกอบพิธีทางศาสนาและสวดมนต์ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วันแรม ๑ ค่ำ เลี้ยงพระภิกษุสงฆ์ชั้นพระราชาคณะ ๒๐ รูป มีพระภิกษุสงฆ์ร่วมสังฆพิธีอีก ๔๐๐ รูป เรียกว่าสดับปกรณ์เข้ากระทงหรือสลากภัตร แล้วพระราชทานเทียนประจำกัณฑ์และจระเข้, ส่วนที่พระราชทานตามพระอารามก็มีธงจระเข้ ๑ คัน และโคม ๔ ใบ ต่อ ๑ พระอาราม

เฉพาะในวันขึ้น ๑๕ ค่ำและวันแรม ๑ ค่ำ มีพิธีเวียนเทียน ณ พระพุทธรัตนสถานในพระบรมมหาราชวัง เมื่อเวียนเทียนเสร็จแล้ว อุบาสิกาทำวัตรสวดมนต์ ต่อจากนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จจุดดอกไม้เพลิงแล้วจึงเสด็จไปยังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงจุดดอกไม้เพลิงที่หน้าวัดแล้วเสด็จเข้าในพระอุโบสถ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการและเทียนรุ่ง แล้วทรงนมัสการต่อไปเสร็จพิธีนมัสการจึงทรงพระสุหร่ายบูชาประพรมเทียน และโปรยดอกไม้ จากนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและผู้ร่วมชุมนุมทั้งปวง เดินเวียนเทียนรอบพระอุโบสถภายในกำแพงแก้ว ๓ รอบ เสร็จแล้วเสด็จเข้าพระอุโบสถ มีการแสดงพระธรรมเทศนาอีกครั้งหนึ่ง

พิธีที่ได้เล่ามานี้นับเป็นพิธีหลวง ส่วนพิธีของราษฎรโดยทั่ว ๆ ไปนั้น ก็นิยมทำในลักษณะที่คล้าย ๆ กันเป็นส่วนใหญ่ เช่นมีการทำบุญเลี้ยงพระ ทำวัตร สวดมนต์และสดับพระธรรมเทศนาตามวัดวาอารามเกือบทุกแห่ง นอกจากนี้ก็มีการเดินเวียนเทียน และจุดดอกไม้เพลิงเป็นพุทธบูชา นับเป็นประเพณีประจำปีที่ได้กระทำสืบเนื่องติดต่อกันมาจนทุกวันนี้

อนึ่ง เมื่อวันวิสาขบูชา พ.ศ. ๒๔๙๙ (ตรงกับวันที่ ๒๔ พฤษภาคม) ประเทศต่าง ๆ ที่ประชาชนนับถือพระพุทธศาสนา เช่นอินเดีย พม่า อังกฤษ สหรัฐอเมริกา จีน ญี่ปุ่น และเกาหลี เป็นต้น ได้จัดงานเฉลิมฉลองวันครบรอบ "กึ่งพุทธกาล" หรือ ๒๕๐๐ ปีแห่งพระพุทธศาสนาขึ้น (การนับจำนวนปีนี้คลาดเคลื่อนกันอยู่ ๑ ปี เพราะประเทศต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วนี้ นับวันปรินิพพานเป็นปีที่ ๑ ส่วนไทย กัมพูชา ลาว และอีกบางประเทศ

นับเป็นปีที่ ๑ เมื่อครบรอบปีที่ปรินิพพาน) มีเหตุการณ์ที่สมควรจะได้บันทึกไว้ในที่นี้ด้วยก็คือ คืนวันนั้นพระจันทร์เต็มดวง และได้บังเกิด จันทรุปราคา เริ่มจับทางทิศตะวันออกเมื่อเวลา ๑๙.๓๕ น. เต็มคราสเมื่อเวลา ๒๐.๔๘ น. กับ ๔๒ วินาที ออกคราสเวลา ๐.๑๓ น. กับ ๑๘ วินาที ของวันที่ ๒๕ พฤษภาคม โมกขบริสุทธิ์เมื่อเวลา ๑.๒๗ น. กับ ๑๘ วินาที จันทรุปราคาคราวนี้ตั้งต้นในทวีปอาเซียไปหมดที่อาฟริกา เห็นได้ชัด ๙๗ %

สำหรับประเทศไทย ได้จัดงานเฉลิมฉลองขึ้นในวันวิสาขบูชา พ.ศ. ๒๕๐๐ ซึ่งทางราชการเรียกว่างาน "ฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ" ตั้งแต่วันที่ ๑๒ ถึง ๑๘ พฤษภาคม รวม ๗ วัน ได้จัดงานส่วนใหญ่ขึ้นที่ท้องสนามหลวง ส่วนสถานที่ราชการและวัดวาอาราม ต่าง ๆ ประดับธงทิวและโคมไฟสว่างไสวไปทั่วพระราชอาณาจักร ประชาชนถือศีล ๕ หรือ ๘ ตามศรัทธาตลอดเวลา ๗ วัน มีการอุปสมบทพระภิกษุสงฆ์รวม ๒,๕๐๐ รูป ประชาชนงดการฆ่าสัตว์และงดการดื่มสุราตั้งแต่วันที่ ๑๒ ถึงวันที่ ๑๔ พฤษภาคม รวม ๓ วัน มีการก่อสร้างพุทธมณฑลจัดภัตตาหารเลี้ยงพระภิกษุสงฆ์วันละ ๒,๕๐๐ รูป ตั้งโรงทานเลี้ยงอาหารแก่ประชาชนวันละ ๒๐๐,๐๐๐ คนเป็นเวลา ๓ วัน ออกกฎหมายสงวนสัตว์ป่าเป็นอภัยทาน และห้ามการฆ่าสัตว์ป่าในบริเวณนั้นรวมทั้งการฆ่าสัตว์และจับสัตว์น้ำในบริเวณวัดและหน้าวัดด้วย และได้มีการปฏิบัติทางศาสนากิจอย่างพร้อมเพรียงกัน ทั้งนี้เป็นพิธีสำคัญอันสืบเนื่องอยู่ในวันวิสาขบูชาปีนั้นด้วย แม้จะเป็นกรณีพิเศษ ก็สมควรจะได้บันทึกไว้เพื่อเป็นหลักฐานสืบไปภายหน้า

แขกจาม

"ลูกค้าวาณิชทุกนิเวศน์
มาแต่ต่างประเทศเขตขัณฑ์
สำเภาจอดทอดท่าเรียงรัน
สลุบแขกกำปั่นวิลันดา
จีน **จาม** อะแจแซ่ซ้อง
คับคั่งทั้งสิบสองภาษา
แสนสนุกสุขเกษมเปรมปรา
ถ้วนหน้าประชาชนมนตรี"
(อิเหนา ร. ๒)

เรื่องของแขกจามเป็นเรื่องหนึ่งที่ชาวเราเกือบจะลืมไปเสียแล้ว เพราะในสมัยนี้แทบจะไม่มีใครเอ่ยถึงเลย ทั้งนี้เป็นเพราะชาติจามปัจจุบันก็ถูกกลืนชาติไปเสียแล้ว คงมีแต่ชื่อเท่านั้นที่ปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์ ซึ่งในสมัยหนึ่งเราเรียกประเทศของเขาว่า ประเทศจาม หรือจัมปานคร เรื่องของมนุษย์พวกจามนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ประทานอธิบายไว้ว่า ถ้าหากเราได้หาความรู้ทางประเทศฝรั่งเศสแล้ว อาจได้รับความรู้ที่ดีและถูกต้องยิ่งขึ้น เพราะทางประเทศฝรั่งเศสเขาค้นคว้าเรื่องนี้มากกว่าไทย แต่ที่จะประทานอธิบายต่อไปนี้อาจไม่ถ้วนถี่ และบางทีอาจจะบกพร่องไปบ้างก็ได้ แต่อย่างไรก็ดี ก็นับว่าเป็นประโยชน์แก่การศึกษาในด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีไม่น้อย

จากพระอธิบายดังกล่าว ได้ความว่ามนุษย์พวกจามเป็นมนุษย์อยู่ในจำพวกชาวเกาะในมหาสมุทรแปซิฟิค ที่แยกย้ายกันไปตั้งเป็นปึกแผ่น จนกลายเป็นประเทศบ้านเมืองขึ้น นับตั้งแต่ประเทศญี่ปุ่นมาจนกระทั่งประเทศฟิลิปปินส์ ชวา มลายู เพราะฉะนั้น มนุษย์

จำพวกนี้ จึงมีบ้านเมืองอยู่ตามบริเวณชายทะเลทั้งสิ้น นับว่าเป็นพวกที่ชำนาญในการใช้เรือทะเลไม่ว่าจะอยู่ที่ไหน ๆ ครั้นอยู่นานมา จึงได้กลายเป็นชนต่างชาติกันไป พวกจามที่เข้ามาตั้งบ้านเมืองอยู่บริเวณชายทะเลตั้งแต่แดนประเทศจีนลงมาจนแหลมเขมร แต่อาณาเขตเดิมจะอยู่แค่ไหนยังกำหนดไม่ได้ ด้วยไม่มีหลักฐานแน่ชัด แต่มีชาวอินเดียที่เคยเข้ามาสอนศาสนาและเผยแพร่วัฒนธรรมทางนี้ ได้ขนานนามประเทศให้เหมือนกับประเทศหนึ่งซึ่งอยู่ในประเทศอินเดียว่า "จัมปา" คำว่า "จาม" นั้นย่อมาจากคำว่า "จัมปา" ประเทศกัมพูชาก็เป็นนามที่ชาวอินเดียขนานให้เหมือนกัน พวกจามนี้ได้รับอารยธรรมและลัทธิศาสนาจากชาวอินเดีย แต่ประพฤติเหมือนชาวเขมร ถือศาสนาพราหมณ์เป็นพื้น ยังมีซากเทวสถานโบราณปรากฏเป็นหลักฐานทางโบราณคดีอยู่หลายแห่ง ต่อมาพวกอาหรับได้เข้ามาเผยแพร่ศาสนาอิสลามทั่วไปในดินแดนแถบนี้ พวกจามนี้ก็เหมือนพวกมลายูและชวาด้วยบ้านเมืองอยู่ริมทะเลเหมือนกัน จึงได้คบค้าสมาคมกับพวกอาหรับที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาอิสลาม ต่อมาจึงได้ตามกันไปเข้ารีตถือศาสนาอิสลามเสียหมด

เรื่องของพวกจามเท่าที่ปรากฏหลักฐานในพงศาวดารว่า เคยเป็นประเทศที่เจริญมาแล้วแต่อดีตกาล เป็นคู่รบกันกับพวกเขมร ยังปรากฏรูปภาพจำหลักอยู่ ณ ปราสาทบายนเมืองนครธมในประเทศเขมร ซึ่งเป็นหลักฐานที่สำคัญมาก ต่อมาภายหลังขอมได้แผ่อำนาจรุกรานลงมาทางแดนตอนเหนือ พวกจามก็ถูกปราบปราม ในที่สุดก็เสื่อมอำนาจลง บ้านเมืองจึงถูกแบ่งแยกเป็นอาณาเขตของญวนบ้างเขมรบ้าง แต่พวกจามส่วนมากอาศัยอยู่ในเมืองเขมร เพราะฉะนั้น ประวัติต่าง ๆ จึงได้ตกรวมอยู่ในเขมรสิ้น บางคราวถึงเกิดวิวาทกับเขมรก็มีแล้วหนีมาพึ่งไทยบ้าง บางทีก็พากันอพยพหนีมาอยู่กับพวกเขมรที่เขามาตั้งถิ่นฐานทำมาหากินอยู่ในไทยแต่เดิมก็มีบ้าง จึงปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า มีพวกจามเข้ามาอยู่ในเมืองไทยตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี อันเป็นธรรมเนียมไทยในครั้งกรุงศรีอยุธยานั้นถ้ามีชาวต่างประเทศต่างชาติต่างภาษาเข้ามาตั้งถิ่นฐานทำมาหากินอยู่ในเมืองไทย รัฐบาลมักจะจัดเป็นกรมทหารอาสา เช่นกรมอาสาญี่ปุ่น กรมอาสาจาม กรมฝรั่งแม่นปืน เป็นต้น กล่าวคือในเวลาเกิดสงคราม พวกอาสาเหล่านี้ จะต้องช่วยรบพุ่งตอบแทนที่ได้เข้ามาตั้งทำมาหากิน

ในเมืองไทยอย่างมีความสุข ตัวอย่างเช่นในรัชสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช มีฝรั่งชาติโปร-ตุเกสเข้ามาทำมาหากินอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ประมาณ ๑๓๐ คน เมื่อสมเด็จพระชัยราชาธิราชจะเสด็จยกทัพหลวงไปรบพม่าที่เมืองเชียงกราน ได้โปรดให้เกณฑ์พวกโปรตุเกส ได้ทำการรบพุ่งข้าศึกอย่างเข้มแข็ง ครั้นชนะศึกมีความชอบ สมเด็จพระชัยราชาธิราช จึงพระราชทานที่ดินให้พวกโปรตุเกสเข้าตั้งภูมิลำเนาอยู่ในพระราชอาณาจักร ทั้งมีพระบรมราชานุญาตให้สร้างวัดวาอารามตามลัทธิของตนได้อีกด้วย บรรดาพวกจามที่เข้ามาอยู่ในไทยก็เช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จึงทรงสันนิษฐานว่า พวกจามถนัดใช้เรือทะเลมาแต่เดิม จนได้มีหน้าที่เป็นพนักงานเดินเรือกำปั่นหลวง มาแต่ครั้งก่อนในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แห่งกรุงศรีอยุธยา มาจนกระทั่งสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เรือกำปั่นหลวงเดิมเป็นเรือค้าขาย มีมาแต่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยโปรดให้พวกอาสาจามเป็นพนักงานเดินเรือกำปั่น คือเรือเดินทะเลทั้งนั้น มาจนในสมัยที่ไทยเรามีการต่อเรือขึ้นใช้แล้ว เรือรบในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังปรากฏว่าใช้พวกอาสาจามเป็นพนักงานเดินเรืออยู่นั่นเอง ทหารเรือไทยเพิ่งจะมาตั้งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งการเรือสมัยนี้ยังใช้พวกฝรั่งกับพวกอาสาจามเป็นนายเรือ จนต่อมาในสมัยที่กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ ทรงรับราชการอยู่ในกรมทหารเรือ จึงได้โปรดให้ฝึกหัดนายทหารเรือไทยให้มีความชำนาญในการเดินเรือทะเลได้อย่างชาวต่างประเทศ เพราะแต่ก่อนต้องใช้ชาวต่างประเทศเป็นนายเรือ ครั้นปี พ.ศ. ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งกรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ เป็นเจ้ากรมยุทธศึกษาทหารเรือด้วยทรงชำนาญในงานด้านนี้โดยเฉพาะ ต่อมากรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ จึงโปรดให้ฝึกหัดนายทหารเรือไทยให้เดินเรือได้เอง อันเป็นรากฐานต่อมาจนบัดนี้

เรื่องของพวกจามมีประหลาดอยู่อย่างหนึ่ง ถ้าคิดในด้านโบราณคดีที่ว่า ชนชาติพม่า มอญ ไทย และเขมร มีนิสัยเป็นชาวดอน ไม่ชอบทะเลด้วยกันทุกชาติมาตั้งแต่ดึก-ดำบรรพ์แล้ว จะเห็นได้จากเรือที่นอกประเทศนี้ใช้กัน ก็ถนัดแต่ใช้ในแม่น้ำเหมือนกันทุกชาติ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะมีถิ่นเดิมมาแต่เมืองดอนด้วยกัน หรือจะอย่างไรแน่ยังหาหลักฐานไม่พบ

เรื่องของชาวจามมีเค้าเงื่อนปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารไทยเหมือนกันว่า เมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราช พระราชโอรสของสมเด็จพระราเมศวร ครองกรุงศรี-อยุธยา เกิดเหตุวิวาทกับเจ้าพระยามหาเสนาบดี จะให้จับตัวฆ่าเสีย เจ้าพระยามหาเสนาบดีหนีข้ามไปอยู่ฟากปทาคูจาม จึงให้ไปเชิญ สมเด็จพระนครอินทร์ หรือสมเด็จพระนครินทราชาธิราช พระราชนัดดาของสมเด็จพระบรมราชาธิราช (พะงั่ว) ซึ่งเสวยราชสมบัติอยู่ ณ เมืองสุพรรณบุรี เสด็จเข้ามา จึงเจ้าพระยามหาเสนายกเข้าปล้นเอาพระนครศรีอยุธยาได้ จึงเชิญเสด็จสมเด็จพระนครอินทร์ขึ้นเสวยราชสมบัติ แล้วให้สมเด็จพระรามราชาไปกินเมืองปทาคูจาม อันเมืองปทาคูจามนี้ไม่มีในที่อื่น แต่ที่ริมแม่น้ำฝั่งตะวันตกข้างใต้พระนครศรีอยุธยาลงมาเหนือคลองตะเคียน ยังมีคลองปรากฏอยู่จนทุกวันนี้เรียกว่า "คลองคูจาม" เพราะฉะนั้นที่ในพระราชพงศาวดารกล่าวไว้ว่า พระรามราชาไปกินเมืองปทาคูจามนั้น ที่จริงนั้นอาจเป็นให้เอาไปคุมขังหรือที่สุดไปให้ปลงพระชนม์เสียที่ตำบลคูจามนอกพระนครก็เป็นได้ ตำบลคูจามนั้น เมื่อพิจารณาตามชื่อแล้ว ส่อให้เห็นว่าเป็นสถานที่ของพวกจามซึ่งเข้ามาค้าขาย ใช้เป็นชื่อตำบลชายทะเล หรืออาจเป็นสถานที่ต่อเรือของพวกจามที่นั่น เพราะมีชื่อตำบลหนึ่งอยู่ชายทะเลเรียกว่า ปละท่า เป็นทางที่เรือไปมาค้าขายเสมอ ๆ เห็นได้เป็นเค้าว่า เป็นคำ ๆ เดียวกับปทาคูจาม โดยความที่กล่าวมาแล้วนี้ จึงเห็นได้ว่าพวกจามได้เคยเข้ามาอยู่ในเมืองไทยราวรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง) แล้ว ยิ่งกว่านั้นยังมีเค้าซึ่งเป็นที่สงสัยอีกว่า พวกจามจะได้ไปมาค้าขายในอ่าวสยามมาแล้วแต่ดึกดำบรรพ์ และมาเรียกชื่อตำบลต่าง ๆ ไว้ ที่ยังเรียกกันอยู่ในปัจจุบันนี้ก็มีอยู่หลายแห่ง ไม่มีใครแปลออก ทั้งไม่รู้ด้วยซ้ำไปว่าเป็นภาษาอะไรแน่ ยกตัวอย่าง เช่น เกาะสมุย เกาะพงัน เกาะสีชัง และสัตหีบเหล่านี้เป็นต้น นอกจากที่กล่าวมาแล้วยังมีอีกแห่งหนึ่งที่นับว่าสำคัญอันเป็นเค้าราง ๆ ส่อให้เห็นว่า พวกจามได้ร่วมสมพงศ์กับพวกขอมซึ่งครองอยู่ที่เมืองละโว้ (ลพบุรี) ซึ่งขณะนั้นกำลังมีอำนาจรุ่งเรืองมาก คือที่เราเรียกกันว่า "นางจามเทวี" ปรากฏอยู่อันพอจะเป็นได้บ้างกระมัง แต่ยังไม่มีหลักฐานอันใด จึงได้แต่สงสัยอยู่เท่านั้นเอง ข้อนี้เห็นควรนัก

ประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีโปรดช่วยกันพิจารณาหาหลักฐานกันต่อไป เพื่อความกระจ่างในการศึกษาค้นคว้าในด้านนี้ด้วย

ในพระราชพงศาวดารจีนแผ่นดินเหม็ง (เหมิงสื่อเล่มที่ ๓๒๔ ภาคที่ ๒๑๒ ซึ่งจาถิงงอี้ แต่ง) ได้กล่าวถึง จ้านเฉิง คือ จัมปาไว้อย่างละเอียดมาก เอกสารอันนี้ยังมิได้ตีพิมพ์ออกเผยแพร่ ณ ที่แห่งใด คุณสังข์ พัธโนทัย ได้แปลออกเป็นภาษาไทยเรียบร้อยแล้ว ได้กรุณามอบให้ผู้เขียน ตรวจสอบดูบางตอนที่เกี่ยวกับเรื่องของจัมปา ซึ่งมีตอนหนึ่งกล่าวถึงจัมปาว่า

"จ้านเฉิง อยู่ตอนกลางทะเลใต้ ถ้าลมดีนั่งเรือจากไหหลำ ๑ วัน ๑ คืนก็ถึง เดินทางจากฟุโจว (ฮกเกี้ยน) ไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ๑๐ วัน ๑๐ คืนก็ถึง ก็ประเทศเย่ห์ชัง สมัยราชวงศ์จิวเป็นหลินอี้ ในสมัยฉิน (จิ๋น) เป็นอำเภอเซี่ยงหลิน (ป่าช้าง) สมัยฮั่น ปลายสมัยฮั่น ชวีเหลี่ยนได้ยึดดินแดนนั้น ซึ่งเริ่มเรียกว่า หลินอี้อ๋อง สมัยจิ้นและซุยยังคงเรียกเช่นนั้น สมัยถังบางทีเรียกว่า จั้นปุ้เหลา หรือ จั้นผอ ที่อยู่ของอ๋องเรียกว่าจ้านเฉิง (เมืองจ้าน–จัมปา) หลังสมัยจื๊อเต๋อ เปลี่ยนชื่อประเทศไปเป็นหวนซี้โจว สมัยซ้องใช้ชื่อเรียกเป็นจ้านเฉิงอีก ไปจิ้มก้องมิได้ขาด หงวนสีโจ๊วโกรธที่ประเทศนี้ไม่ฟังคำ จึงยกทัพไปตีแตก แต่ปราบไม่ราบคาบ"

คำว่า จัมปา นี้ ญวนเรียกว่า จั้นหลับ

ในหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๔๙ เรื่องจดหมายเหตุของมองซิเออร์เซเบเรต์ ราชทูตฝรั่งเศส ซึ่งเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีในกรุงสยาม ครั้นแผ่นดินสมเด็จพระ-นารายณ์มหาราช มีข้อความบางตอนพรรณนาถึงระยะทางที่ผ่านสถานที่ต่าง ๆ กล่าวถึงเมืองจามด้วยว่า

"ณ วันที่ ๒๑ เดือนธันวาคม เวลาเช้ามืด ข้าพเจ้าได้ออกเดินทางเพื่อไปแรมที่จาม (Chaam) ผู้ว่าราชการเมืองได้มารับข้าพเจ้า ณ ที่พัก และได้พาข้าพเจ้าไปขึ้นเก้าอี้หาม กับได้ขอโทษในการที่มิได้ยิงปืนใหญ่ส่งข้าพเจ้า เพราะเกรงว่าถ้ายิงปืนแล้วช้างจะตื่น แล้วผู้ว่าราชการเมืองจึงได้ขึ้นมานั่งบนหลังช้าง และมีทหารไปด้วย ๑๐๐ คน........เมื่อพระ-

อาทิตย์ตก ข้าพเจ้าจึงได้มาถึงตำบลจาม ซึ่งเป็นหนทางห่างจากปอนตาเดอเซรา (บัวขาว Boa Kao) ประมาณ ๗ ไมล์ หมู่บ้านนี้หามีกำแพงหรือรั้วกั้นอย่างใดไม่ และบ้านเมืองได้ปลูกด้วยไม้ไผ่ทั้งสิ้น........."

เมืองจาม ตำบลจาม และบ้านจามที่ในจดหมายเหตุกล่าวถึงนั้น หาเป็นที่อื่นไกลไม่ คือบ้านชะอำ ซึ่งปัจจุบันอำเภอชะอำ ขึ้นกับจังหวัดเพชรบุรีนั่นเอง น่าสันนิษฐานว่าสถานที่นี้คงเป็นที่พวกจามเคยมาตั้งถิ่นฐานทำมาหากินอยู่บ้างละกระมัง จึงได้มีชื่อเกี่ยวกับจามปรากฏอยู่ แต่ยังไม่มีหลักฐานแน่ชัด

ในหนังสือโบราณคดี ของ ศาสตราจารย์ หลวงบริบาลบริภัณฑ์ กล่าวไว้ตอนหนึ่งในอาณาจักรศรีวิชัยซึ่งมีเรื่องจามอยู่ด้วยว่า "ศิลปของกรุงศรีวิชัย เดิมทีเดียวก็ได้รับมาจากชาวอินเดียเหมือนกับพวกทวารวดี แต่จะรับมาเมื่อไรได้แต่สันนิษฐาน เห็นจะเป็นคราวเดียวกับที่พวกอินเดียฝ่ายใต้ไปตั้งเมืองจัมปานคร ซึ่งเรามักเรียกกันว่า เมืองจาม อยู่ริมทะเลในแดนญวนข้างใต้เมืองเว้บัดนี้" เป็นอันว่าพวกจามนั้นยังทิ้งศิลปให้ตกทอดอยู่ให้ปรากฏแก่ชนรุ่นหลังเหมือนกัน ซึ่งศิลปแบบนี้นักโบราณคดีเรียกว่า "ศิลปจาม" อันมีลักษณะพิเศษแปลกกว่าศิลปอื่น ๆ มาก ทำให้เรามีทางศึกษาค้นคว้าในด้านโบราณคดีได้อีกด้วย

ในหนังสือวารสารโบราณคดี ฉบับปฐมฤกษ์เดือนพฤษภาคม ๒๕๑๐ คอลัมน์วิจารณ์หนังสือและบทความ อันเป็นบทนิพนธ์ของ ศาสตราจารย์ ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล คณบดีคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ทรงวิจารณ์หนังสือเรื่องประชาชนในแหลมอินโดจีน (Les Peuples de La Penisule Indochinoise) ของศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ มีกล่าวถึงเรื่องของอาณาจักรจัมปา คือชาวจามตอนหนึ่งว่า

"เกี่ยวกับอาณาจักรจัมปา บนฝั่งทะเลด้านตะวันออกของแหลมอินโดจีน จดหมายเหตุจีนเรียกอาณาจักรนี้ว่า ลินยี่ และกล่าวว่าอาณาจักรนี้ตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๓๘๔ ในแถบเมืองเว้ปัจจุบัน โดยชนชาติซึ่งอพยพมาจากทิศตะวันตกแถบลุ่มแม่น้ำโขง พระราชาจามพยายามที่จะขยายดินแดนของพระองค์ ขึ้นไปทางทิศเหนือ จึงต้องทรงสู้รบกับกองทัพจีน

ได้ค้นพบจารึกภาษาสันสกฤตของพระเจ้าภัทรวรมันในพุทธศตวรรษที่ ๔ ทางทิศใต้ของอ่าวตูราน ในแถบแคว้นกวังนัมและฟูเยน เช่นเดียวกับจารึกภาษาจาม (ซึ่งอยู่ในตระกูลอินโดนีเซีย) สมัยโบราณด้วยจดหมายเหตุจีนยังพรรณนาด้วยว่า ชนชาติจามมีนัยน์ตาลึก จมูกโด่ง ผิวดำ และผมหยิก....สำหรับอาณาจักรจัมปา ท่านได้กล่าวว่ายังมีการรบพุ่งอยู่ต่อไป ระหว่างกองทัพจีนและชนชาติจามที่พยายามขยายดินแดนของตนขึ้นไปทางเหนือระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑ และ ๑๒ ในพุทธศตวรรษที่ ๑๓ อาณาจักรจัมปาถูกชาวอินโดนีเซียเข้าปล้นสะดม ต่อจากนั้น ชนชาติจามได้ย้ายราชธานีของตนจากแถบเมืองเว้ และแถบกวังนัมลงไปยังเมืองพันรังและญาตรังทางใต้ แต่ใน พ.ศ. ๑๔๑๘ ก็ยังคงมีราชวงศ์จามครองอยู่ที่เมืองอินทรปุระในแคว้นกวังนัม และได้สร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ขึ้นที่เมืองดงเดือง สำหรับพุทธศาสนาลัทธิมหายาน ศิลปจามแบบนี้แสดงถึงอิทธิพลพื้นเมืองอย่างแจ้งชัด แต่ศิลปจามสมัยต่อมาซึ่งรุ่งเรืองขึ้นที่เมืองมิเซนในพุทธศตวรรษที่ ๑๕ กลับแสดงปฏิกิริยาต่อศิลปที่ดงเดืองและแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปขอมและชวา ใน พ.ศ. ๑๕๑๕ ประเทศจัมปาต้องสู้รบกับประเทศญวน ซึ่งเป็นอิสระขึ้นและมีนามว่าไดโคเวียต พวกญวนได้ทำลายเมืองอินทรปุระเสียใน พ.ศ. ๑๕๒๘ แต่ชนชาติจามก็ได้ตั้งพระราชาของตนขึ้นใหม่ที่เมืองวิชัย (บิญดิ่ญ) เมืองนี้ได้กลายเป็นราชธานีของจามใน พ.ศ. ๑๕๔๔ และชาวจามก็ต้องต่อสู้กับชนชาติญวนต่อไป แต่ใน พ.ศ. ๑๗๒๐ ยังสามารถส่งกองทัพเรือของตนขึ้นไปจนถึงเมืองพระนคร ซึ่งเป็นราชธานีของขอม และชาวจามก็เข้าทำลายและปล้นสะดมเมืองนั้นเสีย ในระยะนี้ชนชาติขอมก็ได้เข้าครอบครองประเทศจัมปาถึง ๒ ครั้งเช่นเดียวกัน คือในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ และกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ และกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ศิลปจามที่ค่อนข้างเสื่อมแล้ว ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖–๑๘ จึงแสดงทั้งอิทธิพลของศิลปขอมและญวน ตลอดจนศิลปพื้นเมืองที่กลับมีอิทธิพลขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่ง"

จากบทความเรื่องประเทศจาม ของอาจารย์ศรีนาถ สุริยะ ในหนังสือวารสารวิทยุศึกษาปีที่ ๑๔ ฉบับที่ ๖ เดือนมิถุนายน ๒๕๑๐ กล่าวถึงเรื่องของจามไว้อย่างน่าฟังว่า

"เรื่องของประเทศจาม ปรากฏในจดหมายเหตุของจีนประมาณ ๑๘๐๐ ปีมาแล้ว หนังสือไทยบางเล่มเรียกพวกจามว่าแขกจาม ในการที่คนไทยเรียกชาติอื่นว่าแขก มักจะเพ่งเล็งไปในทางผู้ที่มีผิวดำ เช่นแขกอินเดีย แขกมลายู แขกมะละกา และแขกครัวเป็นต้น ข้าพเจ้าได้เรียนถามอาจารย์พระยาอนุมานราชธนว่า แขกครัว คือแขกประเทศไหน ท่านอธิบายว่าหมายถึงแขกที่ไทยนำมาอยู่ในประเทศไทยทั้งครอบครัวคราวละมาก ๆ ได้แก่ชาวมลายู และชาวจาม เราได้ครอบครัวมลายูเข้ามาเมื่อทำสงครามกับพวกมลายู ได้ครอบครัวจามมาเมื่อทำสงครามกับกัมพูชา แต่แขกจามที่มาเองโดยใจสมัครก็คงมีบ้างเช่นเดียวกับไทยอิสลาม ที่เข้ามาอยู่โดยความสมัครใจก็มีอยู่มิใช่น้อย

เมื่อพูดถึงคำว่า แขกจาม ตลอดจนภาษาของจามแล้ว ก็พอจะมองเห็นภาพลางๆ ว่าจามเป็นคนตระกูลโพลินีเซียน ซึ่งคงจะต้องมีผิวดำ พงศาวดารจีนเล่าถึงพวกจามว่า พันกายด้วยผ้าผืนเดียวท่อนล่าง ไว้ผมยาวทั้งหญิงและชาย เจาะหูใส่ตุ้มหู เป็นคนสะอาดชอบอาบน้ำวันละหลายครั้ง ผ้าที่ใช้นั้นอบด้วยควันไม้หอม เมื่อชาวจามได้ติดต่อกับชาวอินเดียก็รับวัฒนธรรมของชาวอินเดีย เช่นนับถือศาสนาฮินดู และใช้ภาษาสันสกฤตเป็นต้น เมื่อพันปีมาแล้ว ญวนมีอาณาจักรอยู่แถบเวียดนามเหนือในปัจจุบัน ส่วนจามมีอาณาจักรอยู่ในแถบเวียดนามใต้ปัจจุบัน ญวนกับจามรบกันอยู่เสมอเหมือนเวียดนามเหนือกับเวียดนามใต้ แต่ญวนกับจามมิได้ยุติการรุกรานกันได้นานนัก ต่อมาก็รบกันอยู่เรื่อย ๆ จนในที่สุดประเทศจามก็กลายเป็นส่วนหนึ่งของประเทศญวน ชื่อเสียงของประเทศจึงสลายไป คงเหลือแต่พลเมืองซึ่งยังพูดภาษาจามพอเป็นหลักฐานว่า ครั้งหนึ่งเคยมีประเทศนี้อยู่ในแหลมอินโดจีน ในบริเวณซึ่งบัดนี้เรียกว่า เวียดนามใต้"

ช้างเผือกตัวโปรด

"มีการสมโภชถ้วน เจ็ดเวร
พระราชทานนามเกณฑ์ โยคตั้ง
เจ้าพระยาบรมคเชน– ทรฉัท ทันต์แฮ
โปรดพระราชทานทั้ง เครื่องพร้อมอาภรณ์"

(โคลงภาพพระราชพงศาวดาร)

ช้างเป็นสตวที่ฉลาดและสามารถฝึกหัดให้รู้ภาษามนุษย์ได้ เพราะช้างมีประสาทที่จะจำได้ง่าย อีกประการหนึ่ง ถึงแม้ว่าจะเป็นช้างตัวใหญ่ที่มีอายุมากแล้วก็ตาม เราก็สามารถฝึกหัดได้เช่กันน ช้างในสมัยโบราณนับว่ามีบทบาทสำคัญในการรบทัพจับศึกมาก ซึ่งในการรบสมัยนั้นจะขาดเสียมิได้ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงได้จัดช้างไว้ในขบวนรบที่เรียกกันว่า "จตุรงคเสนา" คือ พลรบ ๔ เหล่า ได้แก่ ช้าง ม้า รถ ราบ ช้างจึงมีความสำคัญด้วยประการฉะนี้

แต่ยังมีช้างอีกชนิดหนึ่งที่มีความสำคัญมากก็คือ ที่เรียกกันว่า "ช้างเผือก" เพราะเป็นช้างที่มีลักษณะแปลกเป็นพิเศษหาได้ยากยิ่ง ถ้าในรัชสมัยของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใดมีช้างเผือกมาสู่พระบารมี ก็นับถือกันว่าเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีบุญญาธิการมาก และด้วยบุญญาบารมีที่ได้ทรงสั่งสมมาแต่บุรพชาติ จึงได้มีช้างเผือกมาเป็นคู่บารมี อันเป็นคติที่นับถือกันมาแต่ครั้งโบราณกาล กิตติศัพท์กึลือชาปรากฏไปยังนานาประเทศน้อยใหญ่ทั้งปวง จนพระมหากษัตริย์บางพระองค์ที่มีช้างเผือกมาสู่พระบารมีมากมายหลายเชือก ถึงได้รับสมญานามว่า "พระเจ้าช้างเผือก" ก็มี เช่น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช พระเจ้าช้างเผือกแห่งกรุงศรีอยุธยา และในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก็มีในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า

นภาลัย ซึ่งนับว่าเป็นพระเจ้าช้างเผือกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์เช่นกัน จนถึงกับโปรดให้เปลี่ยนธงชาติเป็นธงช้างแทน ดังปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) นั้นแล้ว

ในหนังสือ "เล่าเรื่องกรุงสยาม" ของสังฆราช ปาลเลอกัวซ์ ซึ่ง สันต์ ท.โกมลบุตร แปล มีตอนหนึ่งกล่าวถึงเรื่องการนับถือช้างเผือกของไทยว่า

"มีผู้กล่าวให้เชื่อว่า คนไทยนั้นนับถือช้างเผือกดังพระเจ้า ซึ่งเป็นความเข้าใจที่ผิด เพราะคนไทยมิได้นับถือพระเจ้าองค์ใดเลย แม้แต่พระพุทธเจ้าเอง ซึ่งเขานับถือว่าเป็นมหาบัณฑิต และบรมศาสดาจารย์ทางศาสนาต่างหาก แต่ตามระบบการเสวยพระชาติพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้เสวยพระชาติเป็นลิงเผือก นกกระจอกเผือก ช้างเผือก คนไทยจึงได้นับถือสัตว์เผือกทุกชนิดโดยเฉพาะอย่างยิ่งช้างเผือก เขาถือกันว่าเป็นสัตว์ของวีรบุรุษคนใดคนหนึ่งหรือพระมหากษัตริย์องค์ใดองค์หนึ่ง ซึ่งต่อไปจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าและช้างเผือกนี้ย่อมบันดาลความร่มเย็นเป็นสุขให้แก่ประเทศที่ได้ไว้ในครอบครอง โดยเหตุนี้เองในสมัยที่ล่วงมา พระเจ้าแผ่นดินสยามจึงโปรดเกล้า ฯ ให้สืบเสาะหาช้างเผือกมาประดับพระบารมี และพระราชทานเกียรติให้เป็นอันมาก ถ้าเจ้าประเทศราชหรือเจ้าเมืองคนใดพบและคล้องช้างเผือกได้จะได้รีบสั่งให้บุกเบิกป่าและกรุยทางเป็นอันดี และเมื่อทางทอดมาถึงชายน้ำแห่งใด ก็จะทำแพใหญ่ปูพื้นไม้กระดาน สร้างโครงมุงหลังคาแบบอินเดียประดับด้วยพวงมาลาไว้คอยรับ เขาจะนำช้างเผือกไว้กลางแพ แล้วก็ปล่อยให้ลอยตามน้ำไป ระหว่างนั้นปรนเปรอด้วยขนมและอ้อยไปตามทาง ต่อจากนั้นจะมีขุนนางผู้ใหญ่ ลางทีก็เป็นเจ้านายเชื้อพระวงศ์ พร้อมด้วยขบวนแห่เรือ ๕๐–๖๐ ลำ ประกอบด้วยนักดนตรีแลกผีพายเป็นอันมาก ทวนน้ำขึ้นมารับช้างเผือก เรือทุกลำผูกโยงเข้ากับแพแล้วก็จูงไปพร้อมกับโห่ร้องก้องสองฟากฝั่งแม่น้ำ ท่ามกลางความงงงันนี้เองที่สัตว์ได้เดินทางเข้ามาสู่พระนครหลวงอย่างสง่าผ่าเผย และได้รับการต้อนรับอย่างมีเกียรติโดยองค์พระเจ้าแผ่นดินเอง ซึ่งพระราชทานยศขุนนางชั้นสูงสุดให้ ช้างเผือกได้รับการแห่แหนไปสู่โรงช้าง หรือจะพูดอีกทีก็ว่าตำหนักของมันอันมีบริวารคับคั่ง กอปรด้วยเสนาข้าทาสคอยให้การปรนนิบัติเลี้ยงดูด้วยโภชนา

หาร ที่ใส่มาในถาดทองถาดเงิน ขนม อ้อย กล้วย และผลไม้อร่อยอื่นๆ อีกทั้งหญ้าซึ่งเกี่ยวมาเป็นพิเศษอย่างเหลือเฟือ เขาให้ปลอกทองหลายปลอกประดับงา บนหัวก็ให้สวมเทริด ต้องใช้กิริยาคุกเข่าเมื่ออยู่ต่อหน้า เช่น ปฏิบัติต่อขุนนางผู้ใหญ่ เมื่อนำไปอาบน้ำจะมีเจ้าพนักงานกั้นสัปทนสีแดงบังแดดที่หัวให้ อีกคนหนึ่งก็จะตีฆ้องเบิกทางให้แก่เจ้าพระเดชพระคุณ มีข้าทาสอีกราว ๑๒ คน ร่วมไปในขบวน ถ้าหากว่าช้างเผือกป่วย จะมีหมอหลวงมาให้การพยาบาล มีพระภิกษุมาเจริญพระพุทธมนตร์และประพรมน้ำมนต์ให้หายเจ็บไข้ได้ป่วย ถ้าช้างล้ม จะโศกเศร้ากันไปทั้งราชสำนัก และประกอบฌาปนกิจให้สมเกียรติทุกประการ"

พอฟังคำว่า "เจ้าพระยาช้างเผือก" ท่านผู้อ่านก็คงจะคิดไปถึงบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ ที่มีช้างเผือกเป็นคู่บุญบารมี ดังเช่นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ กษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาดังกล่าวแล้วข้างต้น แต่เรื่องราวที่จะนำมาเล่าต่อไปนี้หาเป็นเช่นนั้นไม่ ขอท่านผู้อ่านโปรดติดตามต่อไปข้างหน้า

บุคคลสำคัญที่ได้จารึกเอาไว้ในประวัติศาสตร์นั้น ผู้คนส่วนมากมักจะรู้จักกันเสมอ แต่ความสำคัญของสัตว์บางชนิดที่มีบทบาทในประวัติศาสตร์ เรายังไม่ค่อยจะได้กล่าวถึง นอกจาก "ย่าเหล" ซึ่งเป็นสุนัขตัวโปรดของพระบาทสมเด็จมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสุนัขแสนรู้ที่พระองค์ทรงชุบเลี้ยงไว้อย่างใกล้ชิด เมื่อพระองค์เสด็จไป ณ ที่ใด ก็จะต้องมีย่าเหลติดตามไปด้วยเสมอ ต่อมาได้มีคนร้ายลอบยิงย่าเหลตาย ด้วยเหตุนี้จึงทำให้พระองค์ทรงพระโทมนัสอาลัยยิ่งนัก โปรดให้สร้างอนุสาวรีย์หล่อด้วยทองแดงขนาดเท่าตัวจริงของสุนัขย่าเหลไว้หน้าพระที่นั่งชาลีมงคลอาสน์ ในพระราชวังสนามจันทร์และได้ทรงพระราชนิพนธ์คำกลอนจารึกไว้ที่แท่นอนุสาวรีย์ด้วยว่า

"อนุสาวรีย์นี้เตือนจิต ให้กูคิดรำพึงถึงสหาย
ไอ้อาลัยใจจู่มิรู้วาย กูเจ็บคล้ายศรศักดิ์ปักอุรา
ยากที่ใครเขาจะเห็นหัวอกกู เพราะเขาดูเพื่อนเห็นแต่เป็นหมา
เขาดูแต่เปลือกนอกแห่งกายา ไม่เห็นลึกตรึกตราถึงดวงใจ

เพื่อนเป็นมิตรชิดกูอยู่เนืองนิตย์ จะหามิตรเหมือนเจ้าที่ไหนได้
ทุกทิวาราตรีไม่มีไกล กูไปไหนเจ้าเคยเป็นเพื่อนทาง
ช่างจงรักภักดีไม่มีหย่อน จะนั่งนอนยืนเดินไม่เหินห่าง
ถึงยามกินเคยกินอยู่กับกูพลาง ถึงยามนอนนอนข้างไม่ห่างไกล
อันตัวเพื่อนเหมือนมนุษย์สุจริต จะผิดอยู่แต่เพียงพูดไม่ได้
แต่เมื่อกูยากรู้ความในใจ ก็มองดูรู้ได้ในดวงตา
โอ้อกกูดูเพื่อนอยู่หลัดหลัด เพื่อนมาพลัดพรากไปไม่เห็นหน้า
กูเผลอเผลอก็ชะเง้อเผื่อเพื่อนมา เสียงกุกกักก็ผวาตั้งตามอง
อันความตายเป็นธรรมดาโลก กูอยากตัดความโศกกมลหมอง
นี่เพื่อนตายเพราะผู้ร้ายมันมุ่งปอง เอาปืนจ้องสังหารผลาญชีวี
เพื่อนมอดม้วยด้วยมือทุรชน เอารูปคนสวมใส่คลุมใจผี
เป็นคนจริงหรือจะปราศซึ่งปรานี นี่รากษสอัปรีย์ปราศเมตตา
มันยิงเพื่อนเหมือนกูพลอยถูกด้วย แทบจะม้วยชีวังสิ้นสังขาร์
จะหาเพื่อนอย่างเจ้าที่ไหนมา ช้ำอุราอาลัยไม่วายวัน
เมื่อยามมีชีวิตสนิทใจ ยามบรรลัยลับล่วงดวงใจสั่น
ด้วยอำนาจจงรักภักดีนั้น ขอให้เพื่อนขึ้นสวรรค์สำราญรมย์
ถึงจะมีหมาอื่นมาแทนที่ กูก็รักเพื่อนนี้เป็นปฐม
ที่ไหนเล่าจะสนิทและชิดชม ที่ไหนเล่าจะนิยมเท่าเพื่อนรัก
ถึงแม้จะไม่มีรูปนี้ไว้ รูปเพื่อนฝังดวงใจกูตระหนัก
แต่รูปนี้ไว้เป็นพยานรัก ให้ประจักษ์แก่คนผู้ไมตรี
เพื่อนเป็นเยี่ยงอย่างมิตรสนิทยิ่ง ภักดีจริงต่อกูอยู่เต็มที่
แม้คนใดเป็นได้อย่างเพื่อนนี้ ก็ควรนับว่าดีที่สุดเอย"

อนุสาวรีย์ย่าเหลนี้ยังคงปรากฏอยู่จนกระทั่งปัจจุบัน ถ้าท่านผู้อ่านมีโอกาสไปเที่ยวจังหวัดนครปฐมแล้ว ก็ควรไปชมได้ ทีนี้จะหันมาเข้าเรื่องเจ้าพระยาช้างเผือกแสนรู้เสียที แต่มิได้เป็นช้างเล่นกลอย่างในละครสัตว์ ช้างตัวนี้เป็นช้างเผือกที่ฉลาดและแสนรู้ดุจมนุษย์ ด้วยทำสิ่งต่าง ๆ ที่ประหลาด ซึ่งไม่เคยปรากฏมาเลย จนช้างเผือกเชือกนี้เป็นที่นับถือของบรรดาข้าราชบริพารในสมัยนั้นยิ่งนัก ถ้าผู้ใดต้องโทษให้จำไว้ ต่างก็จะพากันมาบนบานสารกล่าวช้างเผือกเชือกนี้ ซึ่งปรากฏว่ามีบรรดาศักดิ์ถึง "เจ้าพระยา" ผลสุดท้ายก็ได้รับพระราชทานอภัยโทษไปตามๆ กัน ช้างตัวนี้ปรากฏในประวัติศาสตร์เป็นครั้งแรกที่เป็นช้างเผือกพลายคู่พระราชหฤทัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ถ้าจะเทียบแล้วก็เห็นจะเหมือนสุนัขย่าเหลของรัชกาลที่ ๖ ต่างกันแต่เป็นสัตว์คนละชนิดเท่านั้น ดำเนินความตามพระราชพงศาวดารว่าในเมื่อสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้าได้มีชัยชนะศัตรู ด้วยพระเดชบุญญานุภาพนั้น ศักราชได้๑๐๑๘ (๑) ปีวอก อัฐศก ในเดือน ๑๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ วันศุกร์เพลาบ่ายแล้วสองนาฬิกาจึงพระมหาราชครู พระราชาครู และท้าวพระยาสามนตราช เสนาบดีมุขมาตยาทั้งปวงก็อัญเชิญสมเด็จพระนารายณ์เป็นเจ้า เสด็จปราบดาภิเษกเสวยราชสมบัติ ณ กรุงศรีอยุธยาต่อจากสมเด็จพระบรมชนกนาถ สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทรงพระนามว่า สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ ในสมัยนั้นนับว่ามีความเจริญรุ่งเรืองสูงสุดสมัยหนึ่งแห่งกรุงศรีอยุธยา ด้วยมีการติดต่อค้าขายกับบรรดาพวกฝรั่งหลายชาติหลายภาษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือประเทศฝรั่งเศส ชาวฝรั่งเศสได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในกรุงศรีอยุธยาเป็นอันมาก ทางฝ่ายไทยเราก็ส่งราชทูตออกไปเจริญสัมพันธไมตรี ณ ประเทศฝรั่งเศสในสมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ และทางประเทศฝรั่งเศสก็ส่งทูตมาเจริญทางสัมพันธไมตรีเป็นการตอบแทนเช่นเดียวกัน นอกจากนี้ยังส่งพวกบาทหลวงซึ่งเป็นหมอสอนศาสนาเข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาในประเทศไทยด้วย สมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็มิได้ทรงกีดกันแต่อย่างไร แล้วแต่ใครจะนับถือศาสนาใดก็ได้ตามความเห็นชอบและศรัทธา ซึ่งนับเป็นเสรีภาพในการนับถือศาสนาอันเป็นรากฐานต่อมาจนในปัจจุบัน

(๑) ตรงกับปี พ.ศ. ๒๑๙๙

นี้ ต่อมาพ่อค้าและบาทหลวงที่เข้ามากรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้นได้จดหมายเหตุเรื่องราวเอาไว้ จึงทำให้เราสามารถทราบเหตุการณ์ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้นด้วย เหตุที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงพระปรีชาสามารถยากที่จะหาพระมหากษัตริย์พระองค์ใดในกรุงศรีอยุธยาเปรียบพระองค์ได้ ต่อมาจึงได้รับพระนามต่อท้ายว่า "มหาราช" แห่งสยามประเทศด้วยพระองค์หนึ่ง

ในรัชสมัยของพระองค์ ปรากฏว่ามีช้างเผือกมาสู่พระบารมีถึง ๒ เชือก เชือกแรกเป็นช้างเผือกพัง ลักษณะงามด้วยประการทั้งปวง พระราชทานนามว่า "พระอินทรไอยราวรรณวิสุทธิราชกริณี" กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า

"ลุศักราช ๑๐๒๐ (๑) ปีจอ สัมฤทธิศก เดือนอ้าย จึงพระบาทสมเด็จพระบรมบิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว(๒) เสด็จด้วยเรือพระที่นั่งชลวิมานกาญจนบวรนาวา ไปประพาส ณ เมืองนครสวรรค์ จึงพระยาจักรีกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ขุนศิขรจาริน ณ เมืองศรีสวัสดิ์บอกมาว่า ออกไปพึ่งข่าว ณ ป่าตำบลห้วยทราย และนายอานชุยคล้องต้องนางช้างเผือกประมาณสามศอกมีเศษ หูหางสรรพรูปงาม และคล้องในวันอังคาร แรม ๓ ค่ำ เดือนอ้าย จึงมีพระราชโองการตรัสสั่งพระยาตะนาวและพฤฒิบาศและขุนช้างชาวช้างทั้งหลายไปรับเศวตคเชนทร ก็เสด็จพระราชดำเนินแต่เมืองนครสวรรค์มายังกรุงเทพมหานคร บวรทวาราวดีศรีอยุธยา และรับเศวตคเชนทรมาถึงกรุงเทพมหานคร ณ วันศุกร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนยี่ และให้แห่ประดับประดาด้วยการมหรสพทั้งปวงมาด้วยเรือขนาน รับขึ้นไว้ ณ โรงใกล้พระราชวัง และทรงกรุณาตรัสประสาทนามกรชื่อ พระอินทรไอยราวรรณวิสุทธิราชกริณี"

แล้วโปรดให้พระมหาราชครู พระครูพฤฒิบาศ และท้าวพระยาสามนตราชเสนาบดีลูกขุนทั้งปวง ทำขวัญครบสามวัน แล้วพระราชทานเครื่องทรงคชาภรณ์พร้อมสรรพ ส่วนนายอานชุย บุตรขุนศิขรจาริน ผู้คล้องได้นั้น พระราชทานชื่อว่า ขุนคเชนทรไอยราวิสุทธิ

(๑) ตรงกับปี พ.ศ. ๒๒๐๑

(๒) คือสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

กริณี ขุนศิขรจารินั้น พระราชทานให้เป็นหลวงเศวตกเรนทร แล้วพระราชทานเครื่องใช้สิ่งของแก่ผู้ที่มาสู่พระบารมีสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ในเวลาต่อมา หลังจากนั้นอีก ๒ ปีเศษ ก็ปรากฏว่ามีช้างสำคัญเป็นช้างเผือกพลายเอกมาสู่พระบารมี ประกอบด้วยคุณลักษณ์บริบูรณ์ ดำเนินความตามพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

"ลุศักราช ๑๐๒๒[๑] ปีชวด โทศก กรมการเมืองนครสวรรค์ บอกลงมาถึงสมุหนายกว่า นายกองช้างผู้มีฝีมือ คล้องต้องช้างเผือกผู้ สูงประมาณสี่ศอกมีเศษ สรรพด้วยคชลักษณ์งามบริบูรณ์ และคล้องได้ ณ ป่าแขวงเมืองนครสวรรค์ จึงเจ้าพระยาจักรีเอาข้อราชการสารเศวตขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงทราบเหตุดังนั้นก็ทรงพระปราโมทย์ยิ่งนัก จึงมีพระราชดำรัสให้ท้าวพระยา เสนาบดี และพระ หลวง ขุน หมื่นกรมช้างทั้งหลาย ขึ้นไปรับพระยาเศวตกุญชรชาติตัวประเสริฐ ลงมายังกรุงเทพมหานคร และให้แห่แหนประดับประดาโดยชลมารคตามอย่างแต่ก่อน แล้วให้สถิตอยู่ ณ โรงนอกพระราช-วัง ทรงพระกรุณาให้ตั้งการพระราชพิธีสงฆ์และพิธีไสยเวทและการมหรสพสมโภชคำรบ ๗ วันเป็นกำหนดแล้วรับเข้ามาไว้ ณ โรงพระราชวัง และทรงประสาทพระราชทานนามกรชื่อ เจ้าพระยาบรมคเชนทรฉัททันต์"

แล้วพระราชทานเครื่องยศให้แก่ผู้ซึ่งคล้องได้นั้น เป็นที่ขุนหมื่นตามบุรพประเพณีรวมทั้งสมัครพรรคพวกที่เกี่ยวข้อง ก็ได้รับพระราชทานสิ่งของทั่วกัน จะเห็นได้ว่าช้างเผือกนี้ดูสมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดปรานมาก ถึงกับพระราชทานยศให้เป็นถึง "เจ้าพระยา" ซึ่งนับว่าเป็นตำแหน่งสูงสุดเท่าที่เคยปรากฏชื่อพระยาช้างเผือกในแผ่นดินอื่น ๆ ตามที่ปรากฏหลักฐานในพงศาวดาร มีช้างที่ได้ยศถึงเจ้าพระยาในสมัยกรุงศรีอยุธยา ๒ ช้าง แต่เป็นช้างพลายสำหรับออกศึกในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช คือ เจ้าพระยาไชยานุภาพกับเจ้าพระยาปราบไตรจักร เจ้าพระยาช้างเผือกมิใช่เป็นช้างออกศึก แต่เป็นช้างเป็นเอกอัครราช

(๑) ตรงกับปี พ.ศ. ๒๒๐๓

พาหนะคู่พระราชหฤทัยมีความซื่อสัตย์จงรักภักดีในองค์สมเด็จพระนารายณ์มหาราชยิ่งนัก ด้วยเหตุนี้ละกระมัง ในพงศาวดารจึงได้กล่าวเอาไว้อย่างละเอียดเกี่ยวกับเจ้าพระยาช้างเผือกเชือกนี้ว่า บรรดาขุนหมื่นผู้ใหญ่ นายช้างซึ่งอภิบาลรักษาเจ้าพระยาช้างเผือกเชือกนี้ ก็พยายามฝึกสอนให้รู้จักภาษามนุษย์และกระทำกิจต่าง ๆ จนชำนาญ บรรดาข้าราชการทั้งหลายที่ต้องพระราชอาญาเป็นมหันตโทษให้จำไว้ ไม่มีผู้ใดจะกล้ากราบทูลขอพระราชทานอภัยโทษได้ บรรดาข้าราชการเหล่านั้น จึงได้เขียนหนังสือบนให้สิ่งของเป็นเครื่องสังเวยแก่เจ้าพระยาช้างเผือก แล้วนำหนังสือที่เขียนขอพระราชทานอภัยโทษนั้นไปให้แก่เจ้าพระยาช้างเผือก ๆ ก็รับเอาด้วยงวง แล้วก็ชูเข้าไปทูลถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เพื่อจะขอพระราชทานอภัยโทษในขณะเมื่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จพระราชดำเนินไปยังโรงช้าง ครั้นสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงเห็นดังนั้น ก็ทรงยื่นพระหัตถ์รับหนังสือนั้นมาทรงอ่าน ได้ทรงทราบคดีทั้งปวงนั้นแล้วก็ทรงพระมหากรุณาแก่เจ้าพระยาเศวตกุญชรชาติ และทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานอภัยโทษ แต่ข้าราชการที่มีชื่อในคดีนั้น ๆ พ้นโทษทุกคน ข้าราชการเหล่านั้นต่างก็นำของที่ตนได้บนบานไว้มาให้แก่เจ้าพระยาช้างเผือกทุกประการ ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาข้าราชการผู้ใดต้องโทษให้จำขังต่างก็จะมาบนบานเจ้าพระยาเศวตกุญชรชาตินี้ เพื่อให้ถวายฎีกาขอพระราชทานอภัยโทษดังก่อน สมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็โปรดพระราชทานให้แก่เจ้าพระยาช้างเผือกเป็นหลายครั้ง เราจะเห็นได้ว่า ด้วยเหตุที่เป็นช้างเผือกแสนรู้ละกระมัง จึงได้เป็นช้างที่มียศถึงเจ้าพระยาและคงจะเป็นที่โปรดปรานมาก เพราะสามารถรู้จักภาษามนุษย์ได้ดี นับว่าเป็นช้างเผือกเชือกแรกที่แสนรู้ถึงขนาดนำฎีกาขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายได้ ยังไม่เคยปรากฏในประวัติศาสตร์เลย

แม้ชาวต่างประเทศก็ได้จดหมายเหตุเอาไว้เกี่ยวกับเรื่องช้างนี้ ปรากฏความในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘๐ จดหมายเหตุฟอร์บัง[๑] ตอนที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชตรัสกับออกพระศักดิสงครามว่า "ช้างตัวที่เราขี่อยู่เดี๋ยวนี้เป็นตัวอย่างช้างฉลาด ได้ไม่สู้นานมานัก

---

(๑) คือออกพระศักดิสงคราม

ควาญคนหนึ่งได้ตัดอาหารลง ให้มันกินแต่ครึ่งเดียวเท่านั้น มันจะกล่าวโทษควาญช้างก็พูดไม่ได้ มันจึงแผดเสียงดังลั่นไปทั่วพระราชวัง เราเดาไม่ถูกว่าเหตุใดมันจึงร้อง เราจึงมีความสงสัย สั่งให้ควาญคนใหม่ไปเลี้ยงช้างตัวนี้ ควาญคนนี้เป็นคนซื่อ จัดหาข้าวให้มันเต็มเม็ดเต็มหน่วย ช้างตัวนี้ยื่นงวงออกไปแบ่งข้าวออกเป็นสองส่วน กินแต่ส่วนหนึ่งเท่านั้น แล้วแผดเสียงดังลั่นขึ้นอีก คนที่วิ่งไปดูจึงรู้ว่า ควาญคนก่อนโกงอาหารของช้าง อ้ายควาญคนนั้นรับสารภาพว่าได้ขโมยข้าวช้างจริง เราจึงลงโทษควาญคนนั้นอย่างหนัก'' และยังกล่าวต่อไปอีกว่า ''พระนารายณ์มหาราชได้ทรงพรรณนาความฉลาดของช้างอีกหลายเรื่อง ซึ่งถ้าออกจากปากผู้อื่นแล้ว ก็ไม่น่าเชื่อนัก''

การที่ฝรั่งได้จดหมายเหตุเอาไว้ แสดงถึงว่าในสมัยนั้น สมเด็จพระนารายณ์มหาราชคงจะไม่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยข้าราชบริพารของพระองค์เหมือนอย่างช้างเป็นแน่ เพราะถ้าเป็นคำพูดของข้าราชบริพารแล้วอาจจะไม่ตรงกับความเป็นจริงก็ได้ แต่ถ้าเป็นความจริงที่ได้จากสัตว์เช่นช้างนี้แล้ว ก็ทำให้พระองค์ทรงเชื่ออย่างไม่มีที่สงสัย เพราะธรรมดาสัตว์นั้นจะบิดเบือนจากความจริงไปไม่ได้ และก็เป็นความจริงทุกประการ เพราะในเวลาต่อมาข้าราชการที่พระองค์ทรงชุบเลี้ยงมาจนมียศถาบรรดาศักดิ์ ได้เป็นใหญ่เป็นโต ก่อการกบฏในตอนท้ายแห่งการอวสานพระชนมชีพของพระองค์ ซึ่งท่านผู้อ่านจะทราบได้จากพระราชพงศาวดาร ซึ่งจารึกไว้อย่างละเอียดแล้ว

ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงโปรดปรานเจ้าพระยาช้างเผือกเชือกนี้มากในเวลาต่อมา เมื่อศักราช ๑๐๔๔[๑] ปีจอ จัตวาศก เจ้าพระยาเศวตกุญชรบรมคเชนทรฉัททันต์ล้มป่วยลง ถึงแก่อนิจกรรม จึงทำให้พระองค์สูญเสียเจ้าพระยาช้างเผือกเอกอัครราชพาหนะที่แสนรู้และโปรดปราน ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าดุจพระราชหฤทัยของพระองค์ ตั้งแต่นั้นมาพระองค์ก็มิได้ทรงสบายพระทัยเลย ในที่สุดก็ประชวรพระโรคขึ้น พระอาการนั้นก็ทรุดหนัก

---

(๑) ตรงกับปี พ.ศ. ๒๒๒๕

ลงทุกที จนเสด็จประทับว่าราชการไม่ได้ ด้วยความลำบากพระทัยและโทมนัสยิ่ง จึงได้โปรดมีพระราชโองการตรัสสั่งให้พระเพทราชาว่าราชการแทนพระองค์ แล้วต่อมาก็เกิดการจลาจลแย่งชิงราชสมบัติกันขึ้นใหญ่โต เสนาบดี ข้าราชการถูกฆ่าตายลงเป็นอันมาก แล้วสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็เสด็จสวรรคตในที่สุด(๑)

จากเรื่องราวข้างต้นจะเห็นได้ว่า ช้างถึงแม้ว่าจะเป็นสัตว์ก็ตาม แต่ด้วยเหตุที่มีความจงรักภักดีต่อสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จึงได้เป็นที่โปรดปรานของพระองค์ยิ่งนัก จนได้ยศเป็นถึงเจ้าพระยา สูงกว่าบรรดาช้างเผือกด้วยกันทุกยุคทุกสมัย เรื่องนี้สอนให้รู้ว่า แม้แต่สัตว์ซึ่งไม่รู้เรื่องรู้ราวอย่างมนุษย์ก็มีความจงรักภักดีถึงเพียงนั้น ผลสุดท้ายก็ได้รับผลตอบแทนแห่งความซื่อสัตย์สุจริตสมคุณค่าอย่างยิ่ง

(๑) ปีศักราชสวรรคตของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ในพงศาวดารว่า พ.ศ. ๒๒๒๕ ส่วนจดหมายเหตุชาวต่างประเทศว่า วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๖๘๘ (พ.ศ. ๒๒๓๑) ตรงกับวันอาทิตย์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๐๕๐ ซึ่งท่านผู้อ่านจะเห็นได้ว่าผิดกันถึง ๖ ปี

ปฐมมหาวิทยาลัย

เนื่องจากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีสิ่งต่าง ๆ ที่ทรงสร้าง ทรงบุรณะและปฏิสังขรณ์ ตลอดจนทรงเป็นพระราชธุระในการส่งเสริมการสร้างวัดวาอาราม จนปรากฏว่ามีจำนวนวัดมากยิ่งกว่ารัชกาลก่อน ๆ หรือในภายหลังต่อมา ดังมีคำพูดที่ติดปากต่อมาว่า "ในรัชกาลที่ ๓ ใครสร้างวัดก็เป็นคนโปรด" ดังนี้เป็นต้น ทั้งนี้เพราะเหตุว่าตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก องค์พระปฐมกษัตริย์แห่งบรมราชวงศ์จักรี ได้ทรงสถาปนากรุงเทพพระมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ เป็นราชธานีแล้ว พระมหากษัตริย์ในรัชกาลก่อน ๆ ได้โปรดให้สถาปนาและทำนุบำรุงวัตถุสถาน ตลอดจนกิจการอย่างอื่น ๆ จนเจริญขึ้นมาโดยลำดับ ซึ่งส่วนมากมักจะเป็นการบำรุงทางราชอาณาจักร แต่ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า กิจการอื่น ๆ ทางราชอาณาจักรก็ได้บำรุงกันมามากแล้ว สมควรที่จะทรงบำรุงความเจริญส่วนจรรยาและวิชาความรู้ ตลอดจนกิจการทางศาสนาจักรให้เจริญรุ่งเรืองบ้าง ด้วยเหตุที่การศึกษาแต่เดิมก็อาศัยวัดเป็นศึกษาสถาน จึงได้โปรดให้สถาปนาพระอารามเพื่อให้เป็นที่เจริญธรรมานุธรรมปฏิบัติ และให้เป็นที่ศึกษาของไพร่ฟ้าประชากรได้ด้วย ซึ่งอันนี้นับเป็นข้อสำคัญในพระราชประสงค์อย่างยิ่ง

พระอารามทั้งหลายที่พระองค์ ทรงสร้างและสถาปนานั้น วัดที่สำคัญและเป็นพระอารามใหญ่ยิ่งวัดหนึ่งในสมัยนั้น ก็ได้แก่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ที่เรียกกันเป็นสามัญว่าวัดโพธิ์ ซึ่งเป็นวัดที่มีความสำคัญกว่าวัดอื่น ๆ มาแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ แต่ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๓ สิ่งก่อสร้างทั้งหลายได้ชำรุดทรุดโทรมลงตามกาลเวลา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ แต่ในการที่ทรงปฏิสังขรณ์นั้น มีพระราชประสงค์ที่สำคัญเป็นพิเศษอย่างหนึ่ง คือต้องการให้เป็นแหล่งเล่าเรียนวิชาความรู้ของมหาชนทั่วไปไม่เลือกชั้นบรรดาศักดิ์ ถ้าเรียกกันในปัจจุบันนี้ก็คือจะให้เป็นมหาวิทยาลัยนั่นเอง เพราะใน

สมัยนั้นเรายังไม่มีการพิมพ์หนังสือไทยได้เหมือนอย่างปัจจุบัน การศึกษาในสมัยก่อน เช่น การเล่าเรียนส่วนสามัญศึกษาก็ใช้เรียนอยู่ตามวัดต่าง ๆ ทั่วไป แต่ส่วนวิสามัญศึกษา ซึ่งจะเป็นวิชาชีพของชนทั้งหลายก็ศึกษาได้แต่ผู้ที่มีสกุล ผู้ที่อยู่นอกสกุลโดยเฉพาะที่เป็นชั้นพลเมืองสามัญก็ไม่มีโอกาสที่จะศึกษาเล่าเรียนได้ ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้รวบรวมเลือกสรรตำรับตำราเกี่ยวกับวิชาความรู้ต่าง ๆ ซึ่งสมควรที่จะเล่าเรียนเป็นชั้นวิสามัญศึกษานำมาตรวจตราแก้ไขบ้าง ใช้ของเดิมบ้าง หรือประชุมท่านผู้รู้นักปราชญ์ในวิชานั้น ๆ ให้แต่งขึ้นใหม่บ้างแล้วโปรดให้จารึกแผ่นศิลาประดับไว้ในบริเวณวัดพระเชตุพน มีรูปเขียน และรูปปั้นประกอบกับตำรานั้น ๆ ด้วย เพื่อที่จะให้คนทั้งหลายไม่เลือกชั้นบรรดาศักดิ์ ใครมีใจรักวิชาอย่างใดก็ให้สามารถศึกษาเล่าเรียนได้จากศิลาจารึกเหล่านั้น เรื่องที่จารึกไว้ในวัดจึงมีความรู้หลายอย่างเช่น ความรู้ทางด้านโบราณคดี วรรณคดี แพทยศาสตร์ อักษรศาสตร์และศาสตราคมอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก ซึ่งนับว่าให้ประโยชน์แก่ผู้ศึกษาเล่าเรียนสมดังพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทุกประการ จึงได้ถือกันว่าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของไทย

เรื่องสร้างวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ประทานพระอธิบายว่า เป็นเรื่องใหญ่ และเป็นเรื่องที่ลึกซึ้งในทางพระพุทธศาสนา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างวัดพระเชตุพนวิมลมัง-คลารามกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างวัดมหาธาตุ (วัดสลัก) นั้น ปรากฏว่ารวมสร้างในคราวเดียวกัน วัดสองวัดนี้นับเป็นวัดใหญ่ที่สุดในพระนคร ซึ่งเริ่มสร้างแต่แรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งจะเห็นได้ว่าผิดกับวัดอื่น ๆ มาก ทั้งนี้เพราะเหตุใด ทั้งสองพระองค์จึงทรงสร้างวัดใหญ่ถึงปานนั้น ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงสร้างวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามสร้างใหญ่โตเท่าที่เห็นกันอยู่ทุกวันนี้

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่าทรงแก้ที่โบสถ์พระพุทธไสยาสน์ ซึ่งแต่เดิมเป็นวังของกรมหลวงนรินทรเทวี เจ้าครอกวัดโพธิ์ นอกนั้นแนวกำแพงใหญ่โตมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในรัชกาล

ที่ ๓ โปรดให้สร้างพระอุโบสถแบบวัดสระเกศ (วัดสะแก) แต่ใหญ่โตกว่าหน่อยหนึ่ง ที่ขยายใหญ่โตออกไปนั้น เป็นของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกนั้น ระเบียง วิหาร ศาลาราย เป็นของมีมาแต่ครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทั้งสิ้น ทรงพระราชดำริอย่างไร จึงสร้างใหญ่โตถึงเพียงนั้น ข้อนี้ ความจริงทรงสร้างวัดสุวรรณาราม ในคลองบางกอกน้อยก็พอสถานประมาณอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นการที่พระบาทสมเด็จพระ-พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษ-ฐานไว้ ๒ ข้อดังนี้ คือ

๑. ทางหนึ่งดูเหมือนจะทรงสร้างเพื่อบรรจุพระบรมอัฐิ และอัฐิเจ้านายในราชวงศ์ อย่างวัดพระศรีสรรเพชญ์ที่กรุงเก่า หลักฐานที่ชวนให้คิดที่สร้างพระเจดีย์รายรอบ สร้างมาแต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่ไหน ๆ เขาสร้างบรรจุกระดูกทั้งนั้น ที่นี่เป็นเสมือนสร้างเตรียมเพื่อให้เป็นระเบียงเรียบร้อย ไม่เกะกะในชั้นหลัง แต่ความคิดเช่นนี้ มีที่ขัดอยู่เพราะพระเจดีย์องค์ใหญ่ ที่สร้างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น หาได้บรรจุอัฐิไม่ เป็นบรรจุพระศรีสรรเพชญ์ไป เรื่องนี้รู้ได้ยากจริง เพราะจะไปตามพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกท่าน ก็ตามไม่ได้

๒. อีกทางหนึ่ง สังเกตดูเมื่อเสวยราชย์นั้น หัวเมืองฝ่ายเหนือเสียแก่ข้าศึกแต่ครั้งรบอะแซหวุ่นกี้ ข้าศึกเผาวัดอารามทั้งหลายก็มาก พระพุทธรูปต่าง ๆ ต้องตากแดดกรำฝน จึงทรงคิดสร้างวัดใหม่เพื่อเชิญเอาพระพุทธรูปเหล่านั้นมาเก็บรักษาไว้ ด้วยเช่นของเก่าน่าเสียดาย และเพื่อเป็นการทำบุญด้วย

ที่เป็นของประหลาดก็คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่ ทรงซ่อมปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ตั้งพระทัยจะทำเช่นมหาวิทยาลัยจริง ๆ ถ้ากล่าวถึงประวัติของมหาวิทยาลัยของไทย วัดพระเชตุพนนี้จะลืมเสียไม่ได้เป็นอันขาด เวลานั้นหนังสือตำราเรียนครูอาจารย์หาได้ยาก ตำรับตำรามีก็หวงปิดบังวิชาความรู้ สอนกันแต่ที่ผิด ๆ บ้าง ฯลฯ พระบาท

สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้นักปราชญ์ราชบัณฑิต คิดค้นคว้ารวบรวมโบราณคดี วรรณคดี ตำรายา ฯลฯ เลือกเอาแต่ที่ดี มาจารึกแผ่นศิลาติดไว้เพื่อเป็นหลักในภายหลัง ถ้ารักวิชาโบราณคดี วรรณคดี ฯลฯ จงไปดูวัดนี้ จะได้ผลคุ้มค่าเหนื่อย หนังสือประชุมจารึกวัดพระเชตุพนเป็นหนังสือที่ควรมีไว้ เพื่อศึกษาวิชาด้านนี้

เหตุใดพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงสร้างวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามนี้ไว้ แต่คิดเอาดังเล่ามาแล้ว ไม่มีหลักฐานอันใดจะอาศัย ไม่เหมือนพระธาตุที่เรียกว่าพระเจดีย์ทอง.

โลหปราสาท

ถ้าท่านเดินผ่านไปทางแถววัดราชนัดดาราม จะสังเกตเห็นโบราณสถานที่สวยงามสูงสง่าอยู่ภายในวัด ซึ่งเป็นโบราณสถานที่สำคัญอันเป็นศรีสง่าแก่วัดนี้อย่างยิ่ง สิ่งนั้นคือ "โลหปราสาท"

โลหปราสาทในวัดราชนัดดารามนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นในปีใดไม่ปรากฏหลักฐาน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีความรอบรู้และใฝ่พระทัยในทางพระพุทธศาสนามาก ทรงพระราชศรัทธาสร้าง และปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ มากมายหลายวัด จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่ามีผู้สร้างวัดมากในรัชกาลนี้ จนมีคำพูดที่ติดปากสืบต่อมาว่า "ในรัชกาลที่ ๓ ใครสร้างวัดก็เป็นคนโปรด"

สาเหตุที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะโปรดให้สร้างโลหปราสาทขึ้นที่วัดราชนัดดารามนั้น ก็เนื่องมาจากพระองค์ได้ทรงสร้างวัดขึ้นในพระนคร ๒ วัด คือ วัดเทพธิดาราม พระราชทานแด่พระราชธิดา พระองค์เจ้าหญิงลำภู ซึ่งต่อมาได้รับสถาปนาเป็นกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ส่วนอีกวัดหนึ่ง คือ วัดราชนัดดาราม ทรงสร้างพระราชทานแด่พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าโสมนัสวัฒนาวดี ด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นนักศึกษาเก่า ทรงทราบประเพณีอันมีมาแต่โบราณกาลเป็นอันมาก จึงทรงมีพระราชดำริในการสร้างวัดแปลกกว่าผู้อื่น ทั้งนี้จะเห็นได้จากที่ทรงพระดำริว่า สำเภาจีนที่ใช้ค้าขายในสมัยก่อนกำลังจะสูญไปเสียแล้ว จึงโปรดให้สร้างสำเภาจีนไว้ ณ วัดยานนาวา เพื่อให้คนในชั้นหลังได้รู้จัก สำเภาจีนนั้นยังคงอยู่จนปัจจุบัน ส่วนเรื่องที่ทรงพระราชดำริให้สร้างโลหปราสาทไว้ ณ วัดราชนัดดารามนั้น ในหนังสือตำนานวัตถุสถานต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรด ฯ ให้สร้างวัดราชนัดดา พระราชทานพระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้า

โสมนัสวัฒนาวดีนั้น เห็นจะได้ทรงพระราชดำริถึงพระเจดีย์ที่จะทรงสร้างประจำวัดอย่างที่ทรงพระราชดำริสร้างสำเภาวัดยานนาวา จึงโปรดให้สร้างโลหปราสาทแทนพระเจดีย์ ก็โลหปราสาทนั้น ในอรรถกถาธรรมบทได้กล่าวไว้ว่า นางวิสาขาอุบาสิกาได้คิดสร้างขึ้นถวายพระผู้มีพระภาคเจ้าในบุพพารามว่ามีพื้นถึง ๗ ชั้น แต่โลหปราสาทที่สร้างครั้งพุทธกาลนั้นจะมีทรวดทรงสัณฐานอย่างไรไม่ปรากฏ โลหปราสาทที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้สร้างขึ้นนั้น ทรงสร้างตามแบบของลังกาซึ่งปรากฏในหนังสือมหาวงศ์พงศาวดารลังกาว่าพระเจ้าอภัยทุฏฐคามินีทรงสร้างเมื่อราว พ.ศ.๓๘๒ แต่โลหปราสาทที่ลังกาก็ยังเหลืออยู่แต่เสาปักอยู่เป็นอันมาก ที่มาสร้างขึ้นในกรุงเทพ ฯ นี้ คิดแบบทรงสัณฐานตามความพอใจของไทย”

เรื่องสร้างโลหปราสาทนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประทานพระอธิบายว่ามูลเดิมของโลหปราสาทนั้น ประเพณีมีมาแต่ครั้งพุทธกาลเวลาเข้าพรรษา ด้วยที่ราษฎรทำไร่ไถนา เมื่อถึงฤดูฝน ให้พระสงฆ์หยุดอยู่ ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่งเพื่อสั่งสอนศาสนาชั่วเวลา ๓ เดือน ระหว่างที่พักอยู่ ๓ เดือนนั้น มีโอกาสเกิดขึ้นแก่พวกถือพระพุทธศาสนาที่จะทำบุญหลายอย่าง เปรียบอย่างในกรุงเทพฯ นี้ ถ้าถึงฤดูแล้ง แต่ก่อนนาน ๆ จะได้พบพระสงฆ์สักองค์ เพราะไปเที่ยวสอนศาสนา ถ้าพระสงฆ์มารวมกันอยู่ตามวัดชาวบ้านก็ได้ทำบุญถวายธูปเทียนเพื่อใช้ในพรรษา ตักบาตรและฟังธรรม ที่เข้าพรรษามีเทศน์กันทุกวันนั้น ก็เพราะพระมาอยู่วัด ชาวบ้านยังมีโอกาสจะได้ฟังธรรมและยังมีโอกาสอีกอย่างหนึ่งด้วยเหตุว่าเวลาที่พระอยู่ในที่แห่งเดียวกัน ๓ เดือนนั้น พระมักจะทำเวลาล่วงไปด้วยการเรียนวิปัสสนาธุระ หากพุทธศาสนิกชนหาที่สงัดที่สบายให้พระสำหรับนั่งกรรมฐานเป็นองค์ ๆ ไม่เกี่ยวข้องกัน มีตัวอย่างที่พึงเห็นตามหัวเมือง ปลูกเป็นเพิงสูงให้พระอาศัยก็มีในกรุงเทพ ฯ เป็นตึกที่เรียกว่า คณะกุฏิ ทั้งวัดสระเกศและวัดโพธิ์เป็นที่สำหรับพระนั่งเรียนวิปัสสนากรรมฐาน แต่มีพวกที่มีกำลังมาก เพราะเหตุที่พระชอบอยู่ที่สงัด ไปจัดถ้ำสลักหินทำห้องให้พระอยู่ก็มี ในสมัยเมื่อพระศาสนาไปถึงลังกาทวีป มีพระเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่ง (คือพระเจ้าอภัยทุฏฐคามินี) โปรดให้สร้างโลหปราสาทขึ้นในเมืองอนุราธบุรี กลายเป็นที่พระนั่งกรรมฐานเป็นหลายชั้น เรียกว่า“โลหปราสาท” ที่เรียกว่า โลหปราสาทก็หมายถึงหลายชั้น

สองชั้นอย่างตึกที่เราอยู่นี้ ตามศัพท์เรียกว่าปราสาท โลหปราสาทที่กล่าวถึงนี้ ในอินเดียเดี๋ยวนี้ยังอยู่เหลือแต่เสาหิน ส่วนตัวปราสาทนั้นเป็นอย่างไรไม่เคยเห็น กล่าวแต่ว่าเป็นชั้น ๆ

ในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างวัดใหม่ขึ้นในพระนครสองวัดคือวัดเทพธิดารามพระราชทานพระราชธิดาพระองค์เจ้าหญิงลำภู ซึ่งต่อมาเป็นกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ อีกวัดหนึ่งคือ วัดราชนัดดาราม ทรงสร้างพระราชทาน พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าลักขณา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นนักเรียนเก่า ทรงสร้างวัดแปลก ๆ เช่น วัดยานนาวา เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้คนรู้จักสำเภาจีนซึ่งกำลังจะสูญไปเสีย ที่วัดราชนัดดารามนี้ ทรงพระราชดำริว่า พระเจดีย์นั้นสร้างกันมามากแล้ว อยากจะสร้างที่เขาไม่เคยสร้างกัน จึงโปรดให้สร้างโลหปราสาทขึ้น และทรงคาดว่าที่ลังกาคงทำเป็นรูปอย่างนี้ จึงทำเป็นห้อง ๆ การสร้างโลหปราสาทนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีเจตนาไปอีกอย่างหนึ่ง คือจะให้ไว้รูปภิกษุณีซึ่งโปรดให้หล่อขึ้น หล่อแล้วก็คงอยู่ในวิหารวัดนั้น หาทันได้เอาขึ้นตั้งบนโลหปราสาทไม่

โลหปราสาทแห่งนี้ ต่อมาได้ชำรุดทรุดโทรมลงมาก ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ ทางวัดราชนัดดารามได้เริ่มทำการปฏิสังขรณ์โดยรักษาแบบอย่างของเดิมไว้ทุกประการ ปัจจุบันนี้ก็กำลังปฏิสังขรณ์อยู่ คงจะแล้วเสร็จเร็ว ๆ นี้ และเมื่อการบูรณะปฏิสังขรณ์เสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็จะเป็นปูชนียสถานที่สำคัญ เชิดหน้าชูตาประเทศไทยได้อย่างหนึ่ง เพราะในปัจจุบันโลหปราสาทที่ยังสมบูรณ์ดี ก็มีแต่ในประเทศไทยแห่งเดียวเท่านั้น จึงสมควรจะรักษาไว้ให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาหาความรู้ทางประวัติศาสตร์ต่อไป

ยิงปืนบอกเวลา

เรื่องของการยิงปืนบอกเวลานั้นมีมาช้านานแล้ว เช่นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แต่เดิมในพระบรมมหาราชวังตรงมุมจะมีป้อมต่าง ๆ ปรากฏอยู่ พร้อมกับมีปืนบรรจุอยู่ภายในป้อมมุมพระราชวังสี่ป้อม ๆ ละ ๑ กระบอกเป็นประจำ ถือว่าเป็นปืนสำหรับให้สัญญาณต่างๆ เรื่องนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ประทานพระอธิบายว่า ตามที่ได้เห็นแต่ก่อนนั้นมีปืนอยู่กระบอกหนึ่งที่ป้อมมุมวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) ครั้นถึงเวลาเช้าตรู่ที่พระอาทิตย์จะเริ่มขึ้น ปืนที่ป้อมนี้จะยิงทุกวันเป็นประจำ ด้วยความสนพระทัย จึงได้ทรงสอบสวนดูถึงเรื่องราวของการยิงปืนของป้อมนี้ ก็ได้ความเป็นสองนัยด้วยกัน นัยหนึ่งว่าเพื่อเป็นการเปลี่ยนดินปืน แต่เมื่อพิจารณาดูตามความเป็นจริงแล้วก็มิใช่อื่นไกล คือยิงบอกสัญญาณเปิดประตูที่ปิดไว้นั่นเอง ทั้งนี้เพื่อเป็นการลดหย่อนการระวังรักษาพระบรมมหาราชวังในเวลากลางคืนเท่านั้นเอง เหตุที่ยิงปืนก็เพื่อที่จะให้ได้ยินพร้อมกันทุกด้าน อีกนัยหนึ่งว่าเป็นสัญญาณบอกเมื่อเวลาเกิดอัคคีภัย ถ้าเกิดไฟไหม้ในพระนครยิงสามนัด ถ้าเกิดไฟไหม้ในพระบรมมหาราชวังจะยิงติดต่อกันไปหลาย ๆ นัดจนกว่าไฟนั้นจะดับจึงจะหยุดยิง ซึ่งถือกันว่าเป็นธรรมเนียมในสมัยนั้น แต่ปรากฏว่ามีธรรมเนียมอีกอย่างหนึ่งที่เป็นคู่กันสำหรับพระนคร ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า เห็นจะได้มาจากเมืองจีน ซึ่งประเพณีอันนี้เราก็เคยได้ปฏิบัติมาแล้วแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังนั้นเรื่องของการยิงปืนนี้ก็น่าจะมีมาแล้วก่อนครั้งกรุงเก่า ประเพณีของพระนครที่คู่กันไปกับการยิงปืนก็คือการตีกลองสัญญาณ เดิมมีหอกลองที่หน้าวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) อยู่หอหนึ่ง สร้างเป็น ๓ ชั้น แขวนกลองไว้ ๓ ใบ มีขนาดใหญ่และย่อมขึ้นไปตามลำดับกัน กลองใบใหญ่ที่สุดแขวนอยู่ชั้นล่าง มีชื่อเรียกว่า "ย่ำพระสุริย์ศรี" สำหรับตีบอกเวลาพระอาทิตย์ตก ซึ่งเป็นสัญญาณให้ปิดประตูพระนคร ใบที่อยู่ชั้นกลางมีชื่อว่า "อัคคีพินาศ"

สำหรับบอกสัญญาณเมื่อเกิดไฟไหม้ เพื่อเรียกราษฎรให้ช่วยกันมาดับไฟ ดูเหมือนจะกำหนดไว้ด้วยว่า ไฟไหม้นอกพระนครตี ๓ ครั้ง ถ้าไฟไหม้ในพระนครตีมากกว่านั้น ส่วนกลองใบยอดอยู่ชั้นบนมีชื่อเรียกว่า "พิฆาตไพรินทร์" ตีเพื่อบอกสัญญาณว่ามีข้าศึกมาประชิดพระนคร อย่างที่เรียกกันว่า กลองศึก นั่นเอง เมื่อได้ยินเสียงกลองนี้ ทุกคนจะต้องมาพร้อมกัน ช่วยรักษาหน้าที่อย่างเคร่งครัด

ส่วนมูลเหตุของการยิงปืนในเวลาเที่ยงนั้น ไทยเราไปได้ยินอังกฤษเขายิงเป็นสัญญาณที่เมืองสิงคโปร์ เพื่อจะให้คนตั้งนาฬิกา ครั้นเมื่อไทยเราไปเห็นเข้าดังนั้น ก็ใคร่จะให้มีการยิงปืนตอนเที่ยงที่กรุงเทพ ฯ บ้าง ครั้งนั้นเหมือนจะโปรดให้ทหารเรือยิงขึ้นที่ตำหนักแพก่อน แต่ต่อมาเมื่อกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ทรงจัดให้มีทหารปืนใหญ่รวมอยู่ในทหารล้อมวังแล้ว จึงขอโอนหน้าที่การยิงปืนเวลาเที่ยง มาให้เป็นหน้าที่ของทหารปืนใหญ่ล้อมวัง ยิงที่ป้อมทัศนากรอยู่ระยะหนึ่ง แล้วต่อมาก็กลับไปเป็นหน้าที่ของทหารเรืออีกตามเดิม การยิงปืนในเวลาเที่ยงมีมาจนกระทั่งไทยเรามีไฟฟ้าใช้แล้ว จึงเปลี่ยนมาเป็นหน้าที่ของทางการไฟฟ้ารับเปลี่ยนสัญญาณแทน โดยใช้สัญญาณไฟฟ้ากระพริบในเวลา ๒ ทุ่มตรง เป็นสัญญาณการตั้งนาฬิกาต่อไป

อนึ่ง เรื่องโปรดให้ยิงปืนเวลา ๑๒.๐๐ น. หรือที่เรียกกันว่า "ยิงปืนเที่ยง" ซึ่งเริ่มแต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๐ นั้น ครั้นต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกเลิกประเพณีนี้เสีย เมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๗.

ประเพณีบวชนาคหลวง

ประเพณีการบวชนาคหลวง คือการบวชเจ้านายและผู้มีบรรดาศักดิ์ ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงอุปถัมภ์ในการบวช ในปัจจุบันนี้ส่วนมากมักบวชเมื่อมีอายุครบบวชหรือมิฉะนั้นก็บวชรับพรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์อธิบายไว้ในหนังสือ พระราชพิธีสิบสองเดือนว่า ในสมัยกรุงสุโขทัยอาจไม่มีการบวชเฉพาะรับพรรษาเหมือนอย่างทุกวันนี้ก็เป็นได้ จึงไม่มีเรื่องราวกล่าวถึงการบวชนาคหลวง แม้ในหนังสือเรื่องนางนพมาศ ซึ่งถือว่าเป็นตำราพิธีเก่า แต่มีความตอนหนึ่งในหนังสือคำให้การขุนหลวงหาวัดกล่าวถึงพิธีอาสาธว่ามีการบวชนาคหลวงเท่าพระชนมายุ แต่ก็มิได้กล่าวถึงทรงผนวชเจ้านาย ความที่กล่าวนี้อาจจะเป็นในสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็เป็นได้ แต่ผู้บวชอาจจะเป็นมหาดเล็กและบรรดาข้าราชบริพาร หรือนับทั้งพระองค์เจ้าหม่อมเจ้าก็ได้ ในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือนไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่าเจ้านายครั้งกรุงเก่าทรงผนวชครั้งแรกในสมัยใด พบหลักฐานซึ่งเป็นพระอธิบายของสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ตอนเหตุการณ์สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถว่า "สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ไม่ได้ทรงผนวชแต่พระองค์เองเท่านั้น ได้ความตามหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐ ฯ ว่า เมื่อปีมะโรง จุลศักราช ๘๔๖ (พ.ศ. ๒๐๓๘) โปรดให้พระราชโอรสอันทรงพระนามว่า พระเชษฐาธิราช ซึ่งภายหลังได้เป็นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงผนวชเป็นสามเณรพร้อมกับราชนัดดา ซึ่งเป็นพระโอรสของพระบรมราชาที่ครองกรุงศรีอยุธยาอีกพระองค์หนึ่ง น่าเข้าใจว่า ประเพณีที่เจ้านายทรงผนวชและผู้ลากมากดีบวช ซึ่งนับว่าเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา จนเป็นธรรมเนียมเมืองสืบมาช้านาน เห็นจะมีขึ้นครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นปฐม" ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีกล่าวถึงพระราชพิธีเดือนแปด ว่าด้วยการผนวชเจ้านาย เจ้านายที่ทรงผนวชในวัดพระศรีรัตนศาสดารามพระองค์

แรกนั้นได้แก่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้งทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร จึงเป็นประเพณีแต่นั้นมา บรรดาเจ้านายที่เป็นเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้าทั้งในวังหลวงและวังหน้า ซึ่งทรงผนวชในเวลาต่อมา ก็ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มิได้ทรงผนวชที่วัดอื่น เว้นแต่ถ้าหากพิการหรือเป็นที่รังเกียจอย่างหนึ่งอย่างใด จึงไปบวชเสียที่อื่น ดังนั้น จึงได้ถือกันต่อมาว่า เจ้านายพระองค์ใดไม่ได้ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ย่อมเป็นคนที่เสียคนแล้ว ข้อนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือเคร่งครัดนัก จนชั้นบวชเป็นสามเณร

การที่ทรงผนวชรับหน้าพรรษานี้ คงอยู่ในระหว่างวันขึ้น ๕ ค่ำ ไปหาวันขึ้น ๑๑ ค่ำ ๑๒ ค่ำ เป็นเกณฑ์วันที่จะสมโภชพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้า ซึ่งจะทรงผนวชนำดอกไม้ธูปเทียนเข้ามากราบถวายบังคมลา ในท้องพระโรงพระบรมมหาราชวัง ทรงเครื่องที่ทิมคดพระมหาปราสาท ภูษามาลาจำเริญพระเกศาและพระมัสสุแล้วสรงน้ำที่พระแท่น มีขันสาครตั้งเตรียมไว้ แต่งพระองค์ทรงผ้าเยียรบับ ผ้ายก ฉลองพระองค์ครุย สวมพระกรซ้าย พระกรขวา บงเฉียง คาดรัดพระองค์ทับผ้าทรง ทรงพระธำมรงค์ทั้งแปดนิ้วพระหัตถ์ แล้วทรงเสลี่ยงกั้นพระกลดกำมะลอ ออกจากพระมหาปราสาท เสด็จเข้าท้องพระโรง ซึ่งจัดตั้งบายศรีแก้ว ทอง เงิน อยู่ตรงกลางสอง ข้างตั้งเทียน กรวยดอกไม้ พร้อมทั้งเครื่องบริขารต่าง ๆ ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินจะพระราชทานภายหลังทรงผนวช ผ้าไตรที่จะทรงผนวชรองพานทองคำสองชั้น บาตรรองพานถม ตั้งอยู่ตรงหน้าบายศรีตรงพระพักตร์เจ้านายที่จะทรงผนวช

เมื่อยังมิได้เปลี่ยนธรรมเนียมยืน ประทับที่พระยี่ภู่พับ ทอดเป็นราชอาสน์หน้าพระแท่น ครั้นเมื่อเป็นเปลี่ยนธรรมเนียมยืน เจ้าที่ทรงผนวชนั่งเก้าอี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับพระที่นั่งโธรน แต่เลื่อนลงตรงที่พื้นท้องพระโรง ในเวลาที่เข้ามาคอยอยู่เมื่อยังไม่เสด็จออก เจ้านายผันพระพักตร์สู่ทิศเผ้า ครั้นเสด็จออกแล้วมีรับสั่งให้ผันพระพักตร์ไปที่ข้างบายศรี เจ้านายจึงกลับผันพระพักตร์ไปข้างบายศรีตรงกับผ้าไตร พราหมณ์จุดแว่นเวียนเทียน แต่เดิมมาเมื่อเวียนเทียนแล้วเป็นเสร็จสมโภช แต่ครั้นถึงในรัชกาลที่ ๔ มี

พระราชทานน้ำพระมหาสังข์ใบมะตูมและทรงเจิม จึงเป็นธรรมเนียมติดมาจนปัจจุบัน ครั้นสมโภชเสร็จแล้ว แต่ก่อนบังคับให้บรรทมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แต่ภายหลังไม่ได้กวดขัน เจ้าที่ทรงผนวชต่างก็เสด็จกลับวังทั้งสิ้น

พระสงฆ์ที่นั่งหัตถบาสในการทรงผนวชนี้ใช้พระราชาคณะสำรับเดียว ๓๐ รูป มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นอุปัชฌาย์ ถ้ามีเจ้านายที่ทรงผนวชมากก็แบ่งเป็น ๒ วัน ถ้าน้อยก็วันเดียว แต่ในชั้นหลัง ๆ มานี้ถ้าเจ้านายที่จะทรงผนวชมีทั้งผนวชในคณะธรรมยุติกา และมหานิกายก้ำกึ่งกัน ก็มักแบ่งเป็น ๒ วัน เกือบไม่มีเจ้านายทรงผนวชในคณะมหานิกาย พระสงฆ์ที่มานั่งหัตถบาสนั้นฉันเพลในพระอุโบสถ คือถ้าเสด็จพระราชดำเนินออกวัดก่อนเพลนาน ๆ ก็แบ่งทรงผนวชเจ้าไปพลาง ๆ ถึงเวลาเพลก็หยุดฉันเพล เจ้าที่ทรงผนวชแล้วเสวยบนพระอุโบสถ นั่งตรงผนังระหว่างตรงพระทวารข้างเหนือ และพระทวารกลาง เจ้าที่ยังไม่ได้ทรงผนวชเสวยที่มุขหน้าพระอุโบสถ ถ้าเสด็จออกสายก็เลี้ยงเพลพระเสียก่อนเริ่มพิธีทรงผนวช เจ้าที่ทรงผนวชแต่งพระองค์ที่ทิมคดพระมหาปราสาท แล้วทรงเสลี่ยงกั้นกลดกำมะลอมีขบวนมหาดเล็กตามเสด็จตามลำดับยศ เสด็จไปที่เกยซึ่งปลูกขึ้นใหม่ที่พลับพลาเปลื้องเครื่อง เมื่อพร้อมกันก็เสด็จขึ้นเกย ภูษามาลาขึ้นไปกลั้นพระกลดถวายอยู่ที่บันได คือถือกลดคนหนึ่ง และกำกับอีกคนหนึ่ง เสด็จประทับทอดพระเนตรที่พลับพลาเปลื้องเครื่อง เจ้าพนักงานคลังนำเงินขึ้นถวายจบพระหัตถ์ แล้วจึงไปจ่ายให้ขุนหมื่นนำขึ้นถวายเจ้านายทรงโปรยทุกพระองค์ หม่อมเจ้าองค์ละ ๕ ตำลึง พระองค์เจ้าองค์ละ ๑๐ ตำลึง เมื่อทรงโปรยทานเสร็จแล้วเสด็จเข้าใจพระอุโบสถ ครั้นเสด็จถึงกำแพงแล้วพิณพาทย์ก็ประโคม แล้วเสด็จขึ้นพระอุโบสถทางพระทวารกลาง ทรงจุดเทียนทองเล่มหนึ่งซึ่งปักอยู่ที่ราวเหล็กรอบฐานชุกชี แล้วประทับนั่งรอขอบรรพชาตามลำดับ เสร็จแล้วประทับรอองค์อื่นทรงผนวชจนเสร็จ จึงได้ถวายผ้าพระสงฆ์ที่นั่งหัตถบาส เสร็จแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเต้าทักษิโณทก พระสงฆ์สวดยถา ฯ เจ้าที่ทรงผนวชตรวจน้ำทุกพระองค์ เป็นเสร็จการทรงผนวชแต่เท่านี้

ตะแลงแกง

"ครั้นถึงหัวตะแลงแกง
ผู้คนดูแดงทั้งชายหญิง
วันทองสิ้นกำลังลงนั่งพิง
พระไวยวิ่งเข้าประคองวันทองไว้"

(เสภาขุนช้างขุนแผน ร.๒)

สถานที่ประหารชีวิตในสมัยกรุงสุโขทัยไม่มีหลักฐานกล่าวถึงว่าไปประหารกัน ณ ที่ใด ส่วนในสมัยกรุงศรียุธยาเท่าที่ปรากฏเป็นส่วนใหญ่ก็ได้แก่วัดโคกพระยา จะพบในพระราชพงศาวดาร เวลาที่จะสำเร็จโทษเจ้านายก็ว่าโปรดให้สำเร็จโทษเสีย ณวัดโคกพระยา เช่นในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาตอนแผ่นดินสมเด็จพระราเมศวรก็กล่าวว่า

"สมเด็จพระราเมศวร เสด็จลงมาแต่เมืองลพบุรี เข้าในพระราชวังได้คุมเอาเจ้าทองจันทร์ ให้พิฆาตเสียที่วัดโคกพระยา" ดังนี้เป็นต้น แต่มีอยู่อีกคำหนึ่งคือคำว่า "ตะแลงแกง" สถานที่นี้จะเป็นที่ประหารชีวิตหรือไม่นั้น ยังไม่มีหลักฐานแน่ชัดสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงวินิจฉัยว่า คำ "ตะแลงแกง" น่าจะเป็นชื่อเรียกเฉพาะแห่ง ที่ตรงนั้นอาจจะอยู่ตรงทาง ๔ แพร่งก็เป็นได้ เพราะเรียกแต่แห่งเดียว (ในหนังสือว่าด้วยกรุงศรีอยุธยา) ทางสี่แพร่งที่อื่นในพระนครศรีอยุธยาหาเรียกว่าตะแลงแกงไม่ มาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ คำว่าตะแลงแกง กลายเป็นเรียกที่ประหารชีวิตนักโทษไป มีตัวอย่างที่ใช้คำนั้นอยู่ในเสภาตอนฆ่านางวันทอง (ฉบับหอพระสมุด ฯ พิมพ์เล่ม ๓ หน้า ๒๒๙) ว่า

"ครั้นถึงหัวตะแลงแกง ผู้คนดูแดงทั้งชายหญิง
วันทองสิ้นกำลังลงพิง พระไวยวิ่งเข้าประคองวันทองไว้"

ในหนังสืออธิบาย "ภูมิแผนที่พระนครศรีอยุธยา" ที่พิมพ์แจกในงานศพพระยาโบราณราชธานินทร์ ว่า

"ตั้งค่ายผนบ (พวกเดียวกับจำหล่อ) ที่วัดตะแลงแกงแห่งหนึ่ง ท้ายถนนตะแลงแกงแห่งหนึ่ง"

ความส่อว่าตะแลงแกงเป็นชื่อถนน ซึ่งเอาสิ่งสำคัญอยู่ในถนนนั้นมาเรียกเป็นชื่อ เปรียบเหมือนที่ในกรุงเทพ ฯ เรียกสี่แยกถนนเจริญกรุงว่า สี่แยก (หรือสี่กั๊กบ้าน) พระยาศรี สี่แยกถนนบำรุงเมืองก็เรียกว่าสี่กั๊กเสาชิงช้า แต่จะว่าตะแลงแกงหมายว่าที่ประหารชีวิตนักโทษมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาก็น่าสงสัย ด้วยตะแลงแกงกรุงศรีอยุธยาก็อยู่ในพระนครและใกล้กับพระราชวัง ตามธรรมดาการประหารชีวิตนักโทษย่อมประหารนอกเขตพระนคร หรือคำตะแลงแกงจะเป็นภาษาอื่นและหมายความเป็นอย่างอื่นดอกกระมัง" ข้อนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ยังไม่ลงพระหทัยแน่ว่า จะเป็นที่ประหารชีวิตนักโทษแน่หรือเปล่า ควรที่นักประวัติศาสตร์และโบราณคดีน่าจะวินิจฉัยหลักฐานกันต่อไป แต่ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนจะใช้คุกบางขวางในจังหวัดนนทบุรี เป็นที่ประหารชีวิตนักโทษนั้น เคยใช้สถานที่ใดเป็นที่ประหารมาก่อนบ้าง ข้อนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ประทานพระอธิบายว่า การประหารชีวิตนั้นเดิมแต่ครั้งสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ ดูเหมือนจะเป็นที่วัดสำเพ็ง คือวัดปทุมคงคา ข้อนี้มีหลักอยู่ บาทหลวงไปสร้างวัดที่ห้างเคียมฮั่วเฮง เรียกว่าคัลวารี (Calvary) หรือที่เรียกกันว่า วัดกะละหว่า แต่ความจริง Calvary แปลว่าที่ที่เอาพระเยซูไปตรึงไม้กางเขน ต่อจากวัดสำเพ็งย้ายไปประหารที่วัดมักกะสัน แล้วย้ายมาทางด้านหลังวัดเทพศิรินทราวาสทางวัดโคก แต่ต่อมาย้ายกลับไปวัด

มักกะสันอีก ที่วัดโคกนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่า เคยเสด็จทรงม้าไปทอดพระเนตร ที่วัดสำเพ็งนั้นเป็นที่ประหารชีวิตเจ้านายเป็นพื้น ต่อมาจนในชั้นหลัง เช่นหม่อมไกรสรเป็นต้น เหตุใดวัดสำเพ็งจึงเป็นวัดสำคัญนั้นหาปรากฏหลักฐานไม่ แต่ก่อนงานพระเมรุพระบรมศพ พระบรมอัฐิเก็บแล้ว ก่อนที่จะใช้พระอังคารผังกันนั้น เชิญลงเรือบุษบกเรือศรี มีกลองชนะเต็มที่ แห่ไปถึงวัดสำเพ็งแล้วก็นำเอาพระอังคารลงลอยที่นั่น อีกประการหนึ่ง ถ้ามีช้างเผือกตายก็เช่นเดียวกัน เขาเอาผ้าขาวห่อช้างตาย มีเรือดั้ง เรือกันแห่ลากเอาไปถ่วงที่วัดสำเพ็งนี้เหมือนกัน วัดสำเพ็งจึงเป็นวัดสำคัญในสมัยนั้น

แต่ในปัจจุบันนักโทษประหารที่สั่งลงโทษประหารชีวิตก็จะประหาร ณ คุกบางขวาง จังหวัดนนทบุรี สืบต่อมาจนบัดนี้

มหาราช

พระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่เริ่มแรกจนปัจจุบันนี้ปรากฏว่าทรงได้รับพระเกียรติยศเป็นมหาราชหลายพระองค์ด้วยกัน แต่คำว่า "มหาราช" แต่ก่อนกับในชั้นหลังนั้นไม่เหมือนกัน มิได้มีความหมายเท่ากับคำว่า The Great ของฝรั่งเลย จะศึกษาได้จากพระราชพงศาวดารว่ามีคำมหาราชต่อท้าย แม้เจ้าประเทศเล็ก ๆ ก็มี เช่น พระเจ้าแผ่นดินเชียงใหม่ มักเรียกว่า "มหาราช" ที่สำคัญได้แก่ท้าวลกและท้าวบุญ ซึ่งมีกล่าวถึงในพระราชพงศาวดารอยู่บ่อย ๆ

เรื่องคำว่า "มหาราช" นี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประทานอธิบายว่า คำว่า "มหาราช" ว่าโดยคำ "ราช" ว่าเกิดเป็นเจ้า เช่น ราชกุมารเป็นต้น หมายถึงผู้เป็นใหญ่ในหมู่ "ราช" คือ พระเจ้าแผ่นดิน เหตุไรในหนังสือเก่าจึงเรียกพระนามสมเด็จพระนารายณ์ว่า "มหาราช" ไม่รู้โดยหลักฐาน นึกดู พระนารายณ์ราชกุมารมาแต่แรกเสวยราชย์แล้วดูเหมือนเรียกพระศรีสรรเพชญ์ แต่นิยมเรียกตามพระนามเดิมว่า "มหาราช" ดูเหมือนจะเพิ่มขึ้นเมื่อเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แต่มิได้หมายถึงมหาราชที่แปลว่า The Great มหาราชแปลว่า The Great นั้นเพิ่งมาใช้กันในกรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง การที่ฝรั่งเขาใช้ของเขาเขามีหลักอย่างหนึ่ง เขาเรียกพระเจ้าแผ่นดินนั้นเขาไม่ได้ใช้พระนามพิเศษ เขามี Christain Name เป็นต้นว่า องค์หนึ่งชื่อ Peter เป็นพระเจ้าแผ่นดิน แล้วอีกองค์หนึ่งชื่อ Peter อีก ลักษณะจะเรียกชื่อให้ผิดกันตามแบบฝรั่งใช้หลายอย่าง แต่ใช้คุณศัพท์เป็นเครื่องช่วย บางทีก็เป็น Peter ที่ ๑ ที่ ๒ ฯลฯ George ที่ ๑ ที่ ๒ จนถึงที่ ๖ โบราณเก่าขึ้นไปก็มี Richard และมีอีกก็เป็น Richard The Lion Heart เพื่อให้ผิดกับ Richard ที่แล้ว อย่าง Frederick The Great ก็คือ Frederick ที่ ๒ แต่ค่าที่มีเกียรติคุณรุ่งเรือง จึงเป็น The Great คล้ายคำ "มหาราช" ของเรา แต่เราเพิ่งเอามาใช้

ว่าถึงยศพระเจ้าแผ่นดินไทย หนังสือเก่ายอกันจนสุดซึ้ง ไปดูร่ายต้นเรื่องยอพระเกียรติต่างๆ จะเห็นได้ พระเจ้าแผ่นดินทุกพระองค์เรียก "ราชาธิราช" ทั้งนั้น คือเป็นเจ้าของ

เจ้า (King of Kings) เท่ากับคำว่า Emperor คำว่า Emperor ที่จริงเป็นยศ เช่น Emperor William ที่ ๑ ที่เป็น Kaiser เดิมเป็น King of Prussia เมื่อเป็น Emperor แล้วอยากให้เรียกว่า William The Great

เมื่อจะถวายพระนาม "ปิยมหาราช" แด่พระพุทธเจ้าหลวง ได้ปรึกษากันเห็นพ้องว่า พระพุทธเจ้าหลวงมีอภินิหารผิดกับพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ ในบางประการ คือ ทำนุบำรุงเปลี่ยนแปลงการปกครอง ทำให้บ้านเมืองเจริญยิ่งในทางวัฒนธรรม คือ Civilization (คำว่า Civilization นี้ เดิมเรียกกันว่า อารยธรรม แต่ดูเป็นของแขกไป สู้วัฒนธรรมไม่ได้ คำว่า วัฒนธรรมเหมาะดีแต่ไม่ใช่ Culture) พระคุณสมบัตินี้ยากจะหาพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นเสมอเหมือนได้ เป็นพระคุณสมบัติที่เด่นชัด ใคร ๆ เถียงไม่ได้ อีกประการหนึ่งพระพุทธเจ้าหลวงเสวยราชย์นานกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ ในพงศาวดาร อันนี้เป็นตัวเหตุว่าควรเฉลิมพระเกียรติเป็นพิเศษด้วยอย่างใดอย่างหนึ่ง หาใครอื่นจะบำรุงบ้านเมืองให้เจริญเร็วและเสวยราชย์นานทั้งสองอย่างมิได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จะถวายพระนามว่ากระไรจึงจะดี

สมัยก่อนใช้ "ราชาธิราช" แต่ก็ใช้กันเฝือ จะเรียกพระเจ้าช้างเผือกก็ดูธรรมดา ช้างเผือกก็มีถึง ๑๒–๑๓ ตัว ใคร่จะได้พระนามพิเศษให้สมกับพระคุณพิเศษของพระองค์ และจะให้เป็นความจริงอยู่ชั่วกัลปาวสาน ที่สุดลงมติว่าให้ถวายเป็น "พระปิยมหาราช" เป็นมติที่มหาชนทั้งประเทศรับรอง เพราะเป็นที่รักของมหาชนจริง ๆ ไม่ใช่จะเป็นที่บุคคลคณะหนึ่งพวกหนึ่งนั่งพร้อมกันชี้เอาตามใจตัว เป็นด้วยคนทั้งหลายยินยอม เพราะเขาเห็นว่าเป็นจริง พระเจ้าแผ่นดินเชียงใหม่มักเรียกกันว่า "มหาราช" ที่สำคัญก็มีท้าวลกและท้าวบุญเป็นต้น

ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าวถึงพระมหาราชในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถตอนหนึ่งว่า

"ศักราช ๘๐๘ ปีขาล อัฐศก (พ.ศ. ๑๙๘๙) เล่นการมหรสพฉลองพระราชทานสมณชีพราหมณ์และวณิพกทั้งปวง ครั้งนั้นพระยาเฉลียงคิดกบฏ พาเอาครัวทั้งปวงไปถวายพระมหาราชเจ้าเชียงใหม่

ศักราช ๘๐๙ ปีเถาะ นพศก (พ.ศ. ๑๙๙๐) พระยาเฉลียงนำทัพพระมหาราชมาเอาเมืองพิษณุโลก เข้าปล้นเมืองเบื่นสามารถมิได้ จึงยกทัพแปรไปเอาเมืองกำแพงเพชร เข้าปล้นเมืองถึงเจ็ดวันมิได้ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้าและสมเด็จพระอินทราชาราชบุตร เสด็จขึ้นไปช่วยเมืองกำแพงเพชรทัน และสมเด็จพระอินทราชาเจ้า ตีทัพพระยาเกียรติแตก ทัพท่านมาปะทะทัพหมื่นนคร ได้ชนช้างด้วยหมื่นนคร และข้าศึกลาวทั้งสี่ช้างเข้ารุมเอาช้างพระที่นั่งข้างเดียว ครั้นนั้นพระอินทราชาเจ้าต้องปืน ณ พระพักตร์ ทัพพระมหาราชนั้นกลับคืนไป"

เพราะฉะนั้น คำว่า "มหาราช" ที่ใช้ในปัจจุบันนี้ จึงมีความหมายไม่เหมือนกับในสมัยก่อน ดังพระอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ดังกล่าวแล้วข้างต้น

สวนขวา

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยปรากฏว่า "สวนขวา" เป็นศิลปกรรมชิ้นโบว์แดงอันหนึ่งในสมัยนี้ เพราะพระองค์โปรดให้สร้างขึ้นเสียอย่างงดงามวิจิตรตระการตายิ่ง ยากที่จะหาที่ไหนมาเปรียบปานได้ ดังนั้น จึงเห็นสมควรที่จะนำเรื่องของการสร้างสวนขวามาเล่าไว้ ณ ที่นี้

สาเหตุที่จะโปรดให้สร้างสวนขวานั้น ก็เนื่องมาจากในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขยายอาณาเขตพระบรมมหาราชวังออกไปให้กว้างขวางยิ่งขึ้น จึงทรงพระราชดำริว่า ในสมัยโบราณ การตั้งพระนครหลวง เช่น สมัยกรุงศรีอยุธยา ก็ปรากฏว่ามีสวนขวาและสระแก้วเป็นที่สำหรับประพาสสำราญพระราชอิริยาบถภายในบริเวณพระบรมมหาราชวัง เมื่อในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ-ยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ได้ทรงสร้างสวนสำหรับประพาสไว้เช่นเดียวกัน พระราชทานนามว่า "สาวขวา" แต่สวนขวาในครั้งนั้นยังไม่บริบูรณ์ด้วยมีเพียงแต่สระกับพระตำหนักทองซึ่งตั้งอยู่ในสระหลังหนึ่งกับพลับพลาเสวยริมอ่างแก้วหลังหนึ่ง ที่หน้าเขาก่อด้วยฟองน้ำ นับว่าเป็นสวนที่ยังไม่บริบูรณ์เหมือนสวนสระในสมัยกรุงเก่า ครั้นต่อมาเมื่อขยายเขตพระบรมมหาราชวังแล้ว ทรงเห็นว่าช่างฝีมือดีก็มีอยู่เป็นอันมาก สมควรที่จะช่วยกันสร้างสรรค์สวนขวาได้ จึงโปรดให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เป็นแม่กองจัดการสร้างสวนขวากับมีพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการบริพารช่วยเหลืออีกมาก เหตุที่จะทรงสร้างสวนขวานี้ขึ้นประการแรกก็เนื่องมาจากมีพระราชประสงค์จะให้ปรากฏพระเกียรติยศไว้ในแผ่นดินต่อไปในภายภาคหน้า กับมีพระราชประสงค์จะดูสติปัญญาข้าราชการที่เป็นช่างให้ทำการอย่างไว้ฝีมืออีกประการหนึ่ง ดังจะเห็นได้จากท้องตราที่โปรดให้มีไปถึงเจ้าอนุเวียงจันทน์ ทรงพรรณนาถึงเรื่องสวนขวาของพระองค์ซึ่งทรงยกย่องว่าเป็นพระเกียรติยศอย่างยิ่ง ความว่า

"ให้พระราชทานแผนที่อย่างสระอย่างเก๋ง สิ่งของขึ้นไปให้เจ้าเวียงจันทน์ ณ ปี เถาะ เอกศก ศักราช ๑๑๘๑ (๑)

หนังสือเจ้าพระยาจักรีมาเถิงเจ้าเวียงจันทน์ ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า ให้ขุดสระและปลูกพระที่นั่งทำเก๋งในพระราชวัง เป็นที่ทรงประพาสสบายพระทัย และซึ่งเจ้าเวียงจันทน์ได้ลงไปช่วยทำการขุดสระครั้งก่อนนั้น เห็นยังคับแคบอยู่ บัดนี้ให้ขยายกำแพงพระราชวังด้านใต้ออกไปอีก จึงให้ขุดสระประกบสระเก่าต่อลงไปโดยยาวและกว้างรังวัดได้ ๓ เส้น ๔ วา กว้าง ๒ เส้น ๘ วา ทรงพระราชดำริเพียงที่เป็นเกาะใหญ่เกาะเล็กลงเขื่อนกรุอิฐ ทำพระที่นั่งเก๋งจีนและตึกอย่างฝรั่งขึ้นอีกเป็นอันมาก หว่างเก๋งหว่างตึกนั้นให้ปลูกต้นไม้มีดอกมีผล เอนชายออกไปตามขอบสระร่มแสงแดด ให้เอาศิลาแท่งใหญ่เล็กมาทำเป็นมอเป็นแหลมและหาดบิดบังรือเขื่อนเสียสิ้น ในท้องสระนั้นปูด้วยอิฐใหญ่ให้น้ำใสสะอาด ปลูกบัวหลวงบัวเผื่อนที่ชายแหลมชายหาดทุกแห่ง แล้วเลี้ยงปลาสารพัน เวลาเช้าเวลาเย็นเสด็จออก ณ พระที่นั่งเก๋งโปรยข้าวตอกบ้าง เสด็จพระแท่นศิลาใต้ร่มต้นไม้บ้าง ทรงโปรยข้าวตอกพระราชทานปลาทั้งปวง ทอดพระเนตรนกโนรี สัตวา แขกเต้า กระตั้วซึ่งแขวนไว้ที่กิ่งไม้ นกเป็ดน้ำ นกคับแค ลอยเล่นน้ำอยู่ อันนกนอกกว่านี้ ก็เลี้ยงปล่อยเลี้ยงแขวนไว้ในสวนเป็นหลายชาติ และซึ่งทรงพระราชดำริสร้างพระที่นั่งเก๋ง ขุดสระไว้ในพระราชวังทั้งนี้ เพื่อจะให้พระวงศานุวงศ์ฝ่ายในเป็นที่ประพาสเล่นด้วยมิได้ไปเห็นภูเขาและธารน้ำแห่งใด แล้วจะได้ดูสติปัญญาข้าราชการซึ่งเป็นช่างข้างจะไว้ฝีมือ ช่างจำหลักช่างเขียน ช่างปั้น ช่างปูน ช่างปากไม้ ช่างต้นไม้ไทยจีน ให้เป็นพระเกียรติยศปรากฏไปในแผ่นดิน แล้วก็เป็นพระราชกุศลอยู่อย่างหนึ่ง ครั้นเถิงเทศกาลผลไม้ชุกชุมก็ทรงพระราชศรัทธาให้อาราธนาพระราชาคณะเข้าไปรับพระราชทานฉันในพระที่นั่งเก๋งตามขอบสระ พระ-ราชาคณะก็รับพระราชทานฉันในพระที่นั่งเก๋งตามขอบสระ พระราชาคณะก็รับพระราชทานฉันปีติยจังหันได้มากกว่าฉันที่อื่น เพราะได้ดูฝีมือช่างซึ่งทำไว้นั้น และโปรดให้พระเจ้าลูกเธอหลานเธอ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยที่สนิท ๆ เข้าไปพายเรือเที่ยวชมเล่น พระราชทานเลี้ยง

---

(๑) ตรงกับปี พ.ศ. ๒๓๖๒

ดูดังนี้เนือง ๆ ถ้าเทศกาลตรุษสงกรานต์เข้าพระวษาสารท ออกพระวษา วันวิสาขบูชา เดือนเพ็ญ ๑๑ เดือน ๑๒ ก็ทรงพระราชศรัทธาให้เชิญพระพุทธรูปแก้วผลึกและพระบรมสารีริกธาตุไปสถิตไว้ในพระที่นั่งเก๋งคงคาสวรรค์ กระทำการสมโภชพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน ภรรยาข้าทูลละออง ๆ ผู้ใหญ่ผู้น้อยเข้าไปร้องสักรวา ดอกสร้อย มโหรี เพลงครึ่งท่อน มอญทะแย สรรพการมหรสพต่างๆ ให้แต่งเก๋ง ตั้งเครื่องแก้วแขวนโคมแก้วเพชรหลายอย่าง ตามหลักการบูชาพระบรมธาตุครั้งละสามคืนบ้าง สี่คืนบ้าง และเมื่อเพ็ญเดือน ๑๒ ปีเถาะ เอกศกนี้ พระยานครลำปาง พระยาน่าน ลงไปเฝ้าทูลละออง ๆ ณ กรุงเทพฯ ก็โปรดให้พาบุตรภรรยาเข้าไปเที่ยวชมพระที่นั่งเก๋ง ซึ่งตกแต่งและการมหรสพสมโภชสิ้นทุกคน ถ้าเทศกาลแต่งเก๋งและเลี้ยงดูข้าทูลละออง ๆครั้งใดก็มีพระราชหฤทัยคิดถึงเจ้าเวียงจันทน์ทุกครั้ง ด้วยมิได้ลงไปเห็น จึงโปรดให้ถ่ายอย่างเป็นแผนที่สระเก๋งเก่าใหม่พระราชทานขึ้นมาให้เจ้าเวียงจันทน์ดูพอเป็นสำเนาพลาง ถ้าเจ้าเวียงจันทน์ว่างราชการเมืองเมื่อใด จะลงไปเฝ้าทูลละออง ๆ ณ กรุงเทพ ๆ ก็ให้พาบุตรภรรยามโหรีละคร กับให้หาพายและนกเขาครามลงไปด้วย จะได้เล่นตามสบายใจ อันเรือสำหรับพายเล่นและกิ่งไม้ที่น่าแขวนนกนั้นมีอยู่เป็นอันมาก

หนังสือมา ณ วันศุกร์ เดือน ๒ ขึ้นค่ำ ๑ จุลศักราช ๑๑๘๑ ปีเถาะ เอกศก"

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริเช่นนี้แล้ว การสร้างสวนขวาก็เริ่มขึ้นตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา การสร้างสวนขวาดำเนินการอย่างไรบ้างนั้นปรากฏหลักฐานในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า โปรดให้สร้างพระมหามณเฑียรที่ประทับในสวน มีมุขสามด้าน สำหรับเป็นที่ประทับองค์หนึ่ง ให้ขุดสระใหญ่ในสวนนั้นยาว ๓ เส้น ๔ วา กว้าง ๒ เส้น ๘ วา ข้างสระนั้นลงเขื่อน และก่ออิฐถือปูนที่หน้าเขื่อนเพื่อกันพัง พื้นสระให้ปูอิฐถือปูนเช่นเดียวกัน ทำเป็นรูปอ่างแก้ว แล้วขุดท่อน้ำเป็นสามสาย มีที่สำหรับเปิดปิดถ่ายน้ำได้สะดวก เพื่อให้น้ำในอ่างแก้วใสสะอาดอยู่เสมอ ไม่มีเลนตมอันใด ภายในสระมีเกาะน้อยใหญ่หลายเกาะเรียงรายกันไป มีสะพานชักได้ถึงกัน ทำเก๋งและก่อภูเขาไว้ริมเกาะ ๆ ละ ๒ เก๋งบ้าง ๓ เก๋งบ้าง ที่ริมสระใหญ่นั้น ก่อภูเขาทำเก๋งลงที่ลาดเหมือนอย่างที่จอดแพไว้รอบสระ เรียกว่า "แพ" หลังเก๋งแพให้ปลูกต้นไม้ใหญ่มีผลต่าง ๆ การทั้งนี้โปรดให้

สมเด็จพระบวรราชเจ้า กรมพระราชวังบวร ฯ มหาศักดิพลเสพ ซึ่งในครั้งนั้นดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพ เป็นแม่กองก่อภูเขาและปลูกต้นไม้ บริเวณหน้าเขื่อนเพชรชั้นในมีกำแพงล้อมรอบพระราชอุทยานริม กำแพงด้านตะวันออก โปรดให้ทำเก๋งต่อเนื่องกันไปพร้อมทั้งทำที่นั่งเล่นอย่างฝรั่งสำหรับประทับทรงพังขับร้องมโหรี ขอบสระมีป้อมสำหรับทอดพระเนตรการแข่งเรือ ซึ่งการสร้างสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชบริพารได้ช่วยกันสร้างขึ้นทั้งสิ้น ภายในสวนประดับประดาโคมไฟอย่างสวยงามเพื่อที่จะให้เป็นสวน จริง ๆ ต่อมาจึงโปรดให้พาสัตว์จัตุบาท ทวิบาท นานาชนิด ที่ปล่อยได้ก็ปล่อยไว้ ที่ขังกรงก็ทำกรงถักด้วยลวด เช่น นกแก้ว นกขุนทอง นกโนรี นกสัตวาส่วนนกที่จับคอนก็ห้อยแขวนไว้ทุกแห่ง กล่าวกันว่าเสียงนกร้องกันเซ็งแซ่ไปทั้งอุทยาน และการทำในครั้งนั้นเป็นที่สนุกสนานยิ่งนัก

ครั้นถึงฤดูหน้าน้ำ ก็ไขน้ำเข้าไปเต็มเปี่ยมขอบสระ การสร้างสวนขวายังไม่เสร็จเรียบร้อย ก็โปรดให้มีการฉลองสมโภชพระที่นั่ง นิมนต์พระชั้นผู้ใหญ่มาฉันตามเก๋งที่ได้ตบแต่งไว้ในพระราชอุทยาน มีละครและการละเล่นสมโภชด้วย บางโอกาสก็เสด็จทรงเรือพระที่นั่งเล็ก ๆ ประพาสไปตามสระนั้น เพื่อสำราญพระราชอิริยาบถ นับว่าเป็นที่โปรดของพระองค์มาก

ต่อมาในฤดูเดือน ๑๑ และเดือน ๑๒ เสด็จทรงเรือลอยพระประทีปที่พระตำหนักแล้วโปรดให้มีขบวนเรือเล็ก ๆ แห่ผ้าป่าในสระแก้วนั้น โดยมีพระบรมวงศานุวงศ์จัดขบวนเรือและการละเล่นต่าง ๆ ร่วมขบวนแห่อย่างพร้อมเพรียงกัน เนื่องจากสวนขวาเป็นสถานที่โปรดของพระองค์มาก เพราะฉะนั้น ถ้าหากว่ามีชาวต่างประเทศหรือเจ้าประเทศราชใหญ่น้อยที่เข้ามาเฝ้า ก็จะโปรดให้เจ้าพนักงานนำไปชมพระราชอุทยานสวนขวานี้เป็นประจำ ความงดงามของสวนขวาที่ทรงสร้างในครั้งนั้น เป็นที่สรรเสริญพระเกียรติยศเลื่องลือไปนานาประเทศทั้งปวง

ทำไมพระราชอุทยานแห่งนี้จึงได้มีชื่อว่า "สวนขวา" ข้อนี้ก็เนื่องมาจากในบริเวณพระบรมมหาราชวังชั้นในนั้นปรากฏว่ามีสวนอยู่สองสวน ซึ่งคงจะมีมาคู่กันแต่ดั้งเดิม ดังที่มี

ชื่อเรียกกันมาภายหลังว่า สวนขวาและสวนซ้าย[๑] อันสวนซ้ายนั้นอยู่ระหว่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยกับพระที่นั่งพิมานรัถยา ซึ่งตั้งอยู่เบื้องหลังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ครั้นต่อมาในภายหลังได้สร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทขึ้นในบริเวณนั้น จึงได้ทำให้บริเวณของสวนซ้ายแคบไปมาก ส่วนสวนขวานั้นเล่าตั้งอยู่ในบริเวณพระบรมมหาราชวังอีกด้านหนึ่งของสวนซ้าย มีพระมหามนเทียรและตำหนักอื่นๆ อีก ในพระราชฐานชั้นในและชั้นกลาง ถ้าหากว่าท่านผู้อ่านมีโอกาสเข้าไปยืนอยู่ในบริเวณพระราชฐานชั้นในแล้ว หันหน้าไปทางวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จะมองเห็นได้อย่างชัดเจน กล่าวคือสวนซ้ายก็จะอยู่ทางซ้ายมือ และสวนขวาก็จะอยู่ทางขวามือเช่นเดียวกัน[๒]

บริเวณสวนขวาในปัจจุบันนี้ก็ได้แก่สถานที่ที่เรียกกันว่า "สวนศิวาลัย" ซึ่งใช้เป็นสถานที่มีงานพระราชอุทยานสโมสรในงานเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันนี้นั่นเอง และบรรดาสิ่งก่อสร้างต่างๆที่สำคัญในบริเวณสวนขวาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น นอกจากสระอันสวยงามและตึกเก๋งต่างๆ ที่พรรณนามาแล้วก็ยังมีหอพระ หรือพระพุทธมนเทียรตั้งอยู่กลางสระอันเป็นสิ่งก่อสร้างที่คงจะสวยงามอย่างยิ่งยวด ตามบริเวณขอบสระเป็นพระราชมนเทียรทำด้วยไม้รูปจัตุรมุข เสาเขียนลายทองพื้นแดงและมีโรงละครอยู่ตรงหน้าพระราชมนเทียร ทำเป็นรูปเก๋งจีนขนาดใหญ่ หลังคาเป็นสามหลังติดต่อกัน ซึ่งสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ เหล่านั้น ปัจจุบันนี้หาดูไม่ได้เสียแล้ว ด้วยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ได้โปรดให้สร้างพระที่นั่งหมู่ขึ้นใหม่ในบริเวณสวนขวา จึงได้ถมสระสวนขวาเสียหมด หอพระพุทธมนเทียรที่ตั้งอยู่กลางสระอย่างสง่างามก็พลอยสูญหายไปด้วย โดยโปรดให้สร้างพุทธรัตนสถานขึ้นในที่นั้น ซึ่งยังคงมีอยู่จนบัดนี้แทนที่เสีย พระราชมนเทียรดังกล่าวนั้นมารื้อเสียหมดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง เพราะเป็นเครื่องไม้เก่าแก่ชำรุดทรุดโทรมผุพังไปตามกาลเวลา ไม่

(๑) เหตุที่เรียกชื่อสวนขวานี้ เท่าที่ได้ตรวจสอบดูในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว กล่าวว่า เพราะสวนมีอยู่ทางฝ่ายขวาของพระราชมณเฑียร หาได้กล่าวถึงสวนซ้ายไม่

(๒) ดู—เรื่องสวนขวาของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ประกอบ

สามารถจะรักษาให้คงที่ดังเดิมได้ ส่วนโรงละครนี้ก็คงโปรดให้รื้อในรัชกาลที่ ๕ เช่นเดียวกัน เพราะปรากฏว่าได้มีการก่อสร้างพระที่นั่งบรมพิมานขึ้นในบริเวณนั้นด้วย

ร่องรอยของสระสวนขวาเดิมนั้น พอจะตรวจสอบดูได้จากพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหนังสือพระราชวิจารณ์ซึ่งมีตอนหนึ่งกล่าวว่า

"มีอ่างแก้วสองข้างยาวเสมอพระพุทธรัตนสถานกว้างเสมอมุขทิศเหนือ ทิศใต้ของพระราชมนเทียรอ่างแก้วนั้นก่ออิฐสูงประมาณ ๓ ศอกเศษ ข้างหนึ่งเป็นสระกรุด้วยดีบุก ตั้งร้านให้หุ้มดีบุก ก่อเขาบนร้าน เป็นเกาะเล็กเกาะน้อยขังน้ำเสมอเชิงเขา"

อ่างแก้วหรือสระแก้วที่กล่าวนั้น ปัจจุบันยังคงเหลืออยู่เพียงสระเดียวเท่านั้น เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าไม่มีการประดับประดาสิ่งหนึ่งสิ่งใด ตั้งอยู่ทางด้านหนึ่งของสวนขวาคือสถานที่พวกชาววังเรียกว่า "สวนเต่า"

เขตของสวนขวานั้น จะพึงสังเกตได้ในปัจจุบันนี้ คือกำหนดตั้งแต่ถนนตรงประตูราชสำราญขึ้นมาข้างเหนือถึงเขื่อนเพชรโรงแสง ซึ่งเดี๋ยวนี้อยู่หลังพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญ (๑) ด้านตะวันออก แนวประตูแถลงราชกิจไปหาพระที่นั่งศิวาลัยด้านตะวันตกจากแนวประตูกลมซึ่งยังเห็นเป็นขอบเขตอยู่จนทุกวันนี้

สวนขวาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอันวิจิตรสวยงามนี้ ได้ร่วงโรยมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ตลอดจนในระหว่างสงคราม สวนขวาได้กลายสภาพเกือบจะเป็นที่รกร้าง ทั้งพระพุทธรัตนสถานก็ถูกระเบิดพังไปแถบหนึ่ง ต่อมาได้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์ให้เป็นพระราชอุทยานที่สวยสดงดงามอีกครั้งหนึ่งในรัชกาลปัจจุบันนี้ ส่วนสวนขวาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้นสูญสิ้นไปนานแล้ว คงเหลือแต่ชื่อในประวัติศาสตร์เท่านั้น แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเป็นศิลปินอย่างแท้จริง ยากที่จะหาพระมหากษัตริย์พระองค์ใดเสมอเหมือนได้ยากยิ่ง

---

(๑) พระที่นั่งภาณุมาศจำรูญนี้ องค์เดิมรวมอยู่ในหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ครั้นในเวลาต่อมาภายหลังได้สร้างพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญองค์ใหม่ขึ้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เปลี่ยนชื่อเสียใหม่เป็น "พระที่นั่งบรมพิมาน"

ยุทธหัตถี

"เห็นแข็งแสร้งล่าล้อ ให้ขบวน บางนา
เข้าถนัดตัดต้นชวน **รบช้าง**
พ้อพาทอุปราชหวน อายออก องค์แฮ
สมคาดขับคชคว้าง ไขว่ค้ำ**บำรู**"
(โคลงภาพพระราชพงศาวดาร)

สงครามยุทธหัตถี หรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า "การชนช้าง" คือ การต่อสู้กันตัวต่อตัวบนหลังช้าง โดยใช้ความชำนิชำนาญในเพลงอาวุธเข้าประหัตประหารซึ่งกันและกัน นับเป็นการต่อสู้ที่น่าดูอย่างยิ่ง ในประวัติศาสตร์ไทยของเราก็เคยปรากฏมาแล้วหลายครั้ง ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า ขอเชิญท่านผู้อ่านโปรดติดตามต่อไป

สงครามยุทธหัตถีเคยมีมาแล้วในประวัติศาสตร์ลังกา คือ เมื่อครั้งพระเจ้าทุฏฐคามิณีกษัตริย์แห่งลังกา ได้เสด็จออกทำศึกสงครามกับพวกทมิฬ ในครั้งนั้นได้ทรงทำยุทธหัตถีชนะพระเจ้าเอฬารทมิฬ แล้วโปรดให้สร้างอนุสาวรีย์ให้เป็นอนุสรณ์แห่งมหาชัยชนะ คือพระเจดีย์สององค์ องค์หนึ่งโปรดให้สร้างไว้ตรงสถานที่ที่ทรงทำยุทธหัตถี ส่วนอีกองค์หนึ่งโปรดให้สร้างไว้ ณ เมืองอนุราธปุระ ซึ่งเป็นราชธานีของลังกา ครั้นสร้างเสร็จแล้ว โปรดพระราชทานนามว่า "มรีจิเจดีย์" ซึ่งยังคงปรากฏอยู่จนปัจจุบันนี้

เรื่องโปรดให้สร้างพระเจดีย์ไว้เป็นอนุสรณ์หลังจากที่ทรงทำสงครามยุทธหัตถีชนะนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชคงจะทรงนำแบบอย่างมาสร้างอนุสรณ์ดอนเจดีย์ ณ เมืองสุพรรณบุรี หลังจากที่ทรงทำยุทธหัตถีชนะพระมหาอุปราชาแม่ทัพพม่า ซึ่งเป็นเรื่องที่ทราบกันดีอยู่แล้ว ดังจะได้กล่าวละเอียดต่อไปข้างหน้า

สงครามยุทธหัตถีปรากฏในประวัติศาสตร์ไทยครั้งแรกในสมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ครั้งพระเจ้าศรีอินทราทิตย์ ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์พระร่วง ได้ทรงชนช้างกับขุนสามชน เจ้าเมืองฉอด เรื่องราวเหล่านี้ พระเจ้ารามคำแหงมหาราช พระราชโอรสองค์น้อยในพระเจ้าศรีอินทราทิตย์และพระนางเสือง ซึ่งภายหลังได้เสวยราชสมบัติเป็นกษัตริย์พระองค์ที่ ๓ แห่งกรุงสุโขทัย โปรดให้จารึกไว้บนแท่งหินเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในรัชสมัยของพระองค์ ซึ่งในหนังสือศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัย หลักที่ ๑ กล่าวว่า

"เมื่อกูขึ้นใหญ่ได้สิบเก้าเข้า ขุนสามชนเจ้าเมืองฉอดมาท่อเมืองตาก พ่อกูไปรบขุนสามชนหัวซ้าย ขุนสามชนมาหัวขวา ขุนสามชนเกลื่อนเข้าไพร่ฟ้าหน้าใส พ่อกูหนีญ่ายพ่ายจะแจ กูบ่หนี กูขี่ช้างเนกพล กูขับเข้าก่อนพ่อกู กูต่อช้างด้วยขุนสามชน ตนกูพุ่งช้างขุนสามชนตัวชื่อมาสเมืองแพ้ ขุนสามชนพ่ายหนี พ่อกูจึงขึ้นชื่อกู ชื่อพระรามคำแหง เพื่อกูพุ่งช้างขุนสามชน"

จากข้อความในศิลาจารึกข้างต้น จึงทำให้เราทราบประวัติศาสตร์ตอนนี้ได้อย่างชัดเจนว่าการชนช้างครั้งนั้น พระเจ้ารามคำแหงมหาราช ซึ่งขณะนั้นทรงมีพระชนม์มายุเพียง ๑๙ พระพรรษา สามารถชนช้างชนะขุนสามชนเจ้าเมืองฉอดได้ พระเจ้าศรีอินทราทิตย์ พระบรมชนกนาถ จึงโปรดพระราชทานพระนามว่า "รามคำแหง" เป็นบำเหน็จความชอบในการสงครามครั้งนั้น ต่อมาเมื่อพระเจ้าศรีอินทราทิตย์สวรรคตแล้ว พระเจ้าบาลเมือง สมเด็จพระเชษฐาธิราช ก็ได้ครองราชย์แทน และเมื่อพระเจ้าบาลเมืองสวรรคต พระองค์ก็ได้ครองราชสมบัติ ทรงพระนามว่า พระเจ้ารามคำแหง ในสมัยของพระองค์นับว่ากรุงสุโขทัยรุ่งเรืองมาก "ในน้ำมีปลาในนามีข้าว" บ้านเมืองสมบูรณ์พูนสุข มีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล พระองค์นับเป็นพระมหากษัตริย์ไทยที่ทรงอานุภาพแผ่ไปในนานาประเทศน้อยใหญ่ ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงได้รับพระสมญานามว่าเป็น "มหาราช" พระองค์หนึ่งแห่งสยามประเทศด้วย

ในกรุงสมัยศรีอยุธยาปรากฏสงครามยุทธหัตถีครั้งแรกหลังจากที่สมเด็จพระอินทราชาธิราช ที่ ๑ (สมเด็จพระนครอินทร์) สวรรคตในปี พ.ศ. ๑๙๖๑ พระองค์มีพระราชโอรส ๓ พระองค์ คือ เจ้าอ้ายพระยา โปรดให้ไปครองเมืองสุพรรณบุรี เจ้ายี่พระยา โปรดให้ไป

ครองเมืองแพรกศรีราชา (คือเมืองสรรคบุรี) และเจ้าสามพระยา โปรดให้ไปครองเมืองชัยนาท หลังจากที่พระองค์สวรรคตลงแล้ว เจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายี่พระยาทรงทราบข่าว ต่างก็เสด็จยกทัพเข้ากรุงศรีอยุธยาเพื่อชิงราชสมบัติ ดำเนินความตามพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า

"เจ้าอ้ายพระยา เจ้ายี่พระยา ยกเข้ามาชิงกันจะเอาราชสมบัติ เจ้าอ้ายพระยามาตั้งตำบลป่าพร้าวที่วัดพลับพลาไชย เจ้ายี่มาตั้ง ณ วัดไชยภูมิ จะเข้าทางตลาดเจ้าพรหม ช้างต้นมาปะทะกันเข้าที่เชิงสะพานป่าถ่าน ทั้งสองพระองค์ทรงพระแสงของ้าว ต้องพระศอขาดพร้อมกันทั้งสองพระองค์"

จึงเป็นอันว่าทั้งเจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายี่พระยา ต่างก็ไม่ได้ราชสมบัติด้วยกันทั้งสองพระองค์ เพราะสิ้นพระชนม์ในสงครามยุทธหัตถีครั้งนั้นทั้งสองพระองค์ ผลสุดท้าย เจ้าสามพระยา ซึ่งครองเมืองชัยนาท จึงได้ครองราชสมบัติในกรุงศรีอยุธยา ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ต่อมาจึงโปรดให้ขุดเอาพระศพเจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายี่พระยา สมเด็จพระเชษฐาธิราชทั้งสองพระองค์ไปถวายพระเพลิง แล้วโปรดให้สถาปนาพระมหาธาตุและพระวิหารเป็นพระอาราม แล้วพระราชทานนามว่า "วัดราชบูรณะ" ส่วนสถานที่ที่เจ้าอ้ายพระยาและเจ้ายี่พระยาชนช้างกันจนสิ้นพระองค์นั้น โปรดให้ก่อพระเจดีย์สององค์ไว้ที่เชิงสะพานป่าถ่าน เพื่อเป็นอนุสรณ์

ครั้นต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมเด็จพระอินทราชา ราชโอรส ได้ทรงชนช้างด้วยหมื่นด้งนคร ดำเนินความตามพระราชพงศาวดารฉบับหัตถเลขาว่า

"ศักราช ๘๐๙ ปีเถาะ นพศก (พ.ศ. ๑๙๙๐) พระยาเชลียงนำพระมหาราชมาเอาเมืองพิษณุโลก เข้าปล้นเมืองเป็นสามารถไม่ได้ จึงยกทัพแปรไปเอาเมืองกำแพงเพชร เข้าปล้นเมืองถึงเจ็ดวันมิได้ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้าและสมเด็จพระอินทราชาราชบุตรเสด็จขึ้นไปช่วยเมืองกำแพงเพชรทัน และสมเด็จพระอินทราชาเจ้าตีทัพพระยาเกียรติแตก ทัพท่านมาปะทะทัพหมื่นนคร ได้ชนช้างด้วยหมื่นนคร และข้าศึกลาวทั้งสี่ช้างเข้ารุมเอาช้างพระ

ที่นั่งช้างเดียว ครั้งนั้นพระอินทราชาเจ้าต้องปืน ณ พระพักตร์ ช้างพระมหาราชนั้นเลิกกลับคืนไป"

ในกาลต่อมา เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จสวรรคตในปี พ.ศ. ๑๙๙๒ สมเด็จพระอินทราชาก็ได้ครองราชย์ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระอินทราชาธิราชที่ ๒ ตั้งแต่นั้นมาจนกระทั่งในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช หลังจากที่เสวยราชย์ได้ไม่ถึงปีก็เกิดศึกพม่ามาประชิดพระนคร พระเจ้าหงสาวดีได้เสด็จยกพยุหเสนยานุภาพข้ามกาญจนบุรีพาถึงพระนครศรีอยุธยา ณ เดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ โปรดให้ตั้งค่ายหลวงที่ตำบลกุ่มดอง ทัพมระมหาอุปราชาตั้งที่เพนียด ทัพพระเจ้าแปรตั้งที่ตำบลบ้านใหม่มะขามหย่อง และทัพพระยาพสิมตั้งที่ตำบลทุ่งวัดวรเชษฐ ครั้นรุ่งขึ้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพร้อมทั้งพระศรีสุริโยทัยพระอัครมเหสี ทรงเครื่องเป็นพระมหาอุปราช พระราเมศวร และพระมหินทราธิราช เสด็จยกกองทัพออกตรวจกำลังข้าศึก ณ ทุ่งภูเขาทอง เสด็จยืนพระคชาธารและหยุดไพร่พลอยู่ ณ โคกพระยา ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีทรงดำริว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิประสงค์จะทำคชพยุหสงคราม จึงโปรดให้เตรียมทัพพม่าแล้วสอดใส่เครื่องทรงสำหรับพิชัยยุทธ์ เสด็จทรงพระคชาธาร พร้อมทั้งพระเจ้าแปร ยกทัพพม่าออกประจัญหน้าทัพไทย เมื่อได้ฤกษ์แล้ว พระเจ้าหงสาวดีตรัสสั่งให้ลั่นฆ้องชัยยกทัพเข้าปะทะกัน ทัพทั้งสองฝ่ายต่างยิงพั่นแทงแย้งยุทธ์กันเป็นอลหม่าน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ขับพระคชาธารเข้าชนช้างกองหน้าพระเจ้าหงสาวดี พระคชาธารเสียทีให้หลังข้าศึก พระเจ้าแปรได้ท้ายข้าศึกดังนั้น ก็ขับพระคชาธารไล่ช้างทรงสมเด็จพระมหาจักพรรดิไป ฝ่ายพระศรีสุริโยทัยทรงเห็นเช่นนั้น ก็เกรงพระราชสวามีจะเป็นอันตราย ก็ขับพระคชาธารสะอึกออกรับ พระคชาธารพระเจ้าแปรได้ล่าง ก็จ้วงพั่นพระศรีสุริโยทัยด้วยพระแสงของ้าวสิ้นพระชนม์บนคอช้างนั้นเอง พระราเมศวรกับพระมหินทราธิราช ก็ขับพระคชาธารเข้ากันพระศพกลับเข้าพระมหานคร สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดให้เชิญพระศพมาไว้ ณ ตำบลสวนหลวง ครั้นสงครามสงบแล้วก็โปรดให้สร้างพระเมรุถวายพระเพลิงศพ ณ สวนหลวง แล้วทรงสร้างพระอารามตรงที่พระเมรุซึ่งติดต่อกับวัดสบสวรรค์ของเดิม จึงเรียกรวมกันว่า "วัดสวนหลวงสบสวรรค์" ยังปรากฏเจดีย์องค์ใหญ่ที่เป็นอนุสรณ์เรียกว่าเจดีย์ศรีสุริโยทัยปรากฏมาจนทุกวันนี้ ด้วยวีรกรรม

อันกล้าหาญนี้เอง จึงได้ยกย่องพระศรีสุริโยทัยว่าทรงเป็นวีรสตรีไทยที่จารึกไว้ในประวัติศาสตร์พระองค์หนึ่ง

หลังจากนั้นไม่นานนัก ไทยเราก็ต้องเสียเอกราชให้แก่พม่าในปี พ.ศ. ๒๑๑๒ นับเป็นครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราช แต่กรุงศรีอยุธยาก็ไม่สิ้นคนดี ปรากฏความในพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระนเรศวร พระราชโอรสพระธรรมราชา เมื่อพระชนมายุได้ ๑๖ พรรษา สมเด็จพระราชบิดาโปรดให้ไปครองเมืองพิษณุโลก ส่วนสมเด็จพระเอกาทศรถ พระอนุชานั้น โปรดให้ช่วยราชการ ณ พระนครศรีอยุธยา ต่อมาเหตุการณ์ทางเมืองพม่าเกิดกบฏ เมืองรุมเมืองคังแข็งเมืองพระเจ้าหงสาวดีโปรดให้เรียกสมเด็จพระนเรศวรไปทัพช่วยปราบขบถครั้งนี้ สมเด็จพระนเรศวรจึงเสด็จลงมา ณ กรุงศรีอยุธยา กราบถวายบังคมลาสมเด็จพระราชบิดาไปช่วยปราบขบถ ณ กรุงหงสาวดี แล้วก็เสด็จกลับไปเมืองพิษณุโลก จัดเสร็จยกไปยังกรุงหงสาวดีทันที เมื่อเสด็จไปถึง พระเจ้าหงสาวดีโปรดให้ทัพมังสามเกลียดพระมหาอุปราชาและทัพพระสังขทัตยกไปร่วมปราบปรามขบถพร้อมกันทั้งสามทัพ แต่ผลสุดท้ายทัพสมเด็จพระนเรศวรตีได้สำเร็จ พระเจ้าหงสาวดีก็โปรดประทานสิ่งของให้เป็นบำเหน็จความชอบ แต่ต่อมาภายหลังพระเจ้าหงสาวดีไม่ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม คิดจะจับสมเด็จพระนเรศวรประหารชีวิตเสีย ด้วยเห็นว่ามีฝีมือในการรบ ต่อไปจะเป็นเสี้ยนศัตรูสำคัญ แต่สมเด็จพระนเรศวรทรงรู้พระองค์ก่อน จึงได้ประกาศอิสรภาพ ณ เมืองแครง แล้วเสด็จยกทัพกลับมากรุงศรีอยุธยา ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๑๒๑ วันอังคาร แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเสด็จสวรรคต พระชนมายุได้ ๗๖ พรรษา สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า พระชนม์ได้ ๓๕ พรรษา เสด็จขึ้นเสวยราชย์ และทรงสถาปนาสมเด็จพระเอกาทศรถ พระอนุชาเป็นที่พระมหาอุปราช ยกพระอิสริยยศให้เสมอเทียบเท่ากับพระองค์ ในแผ่นดินนี้จึงเปรียบเสมือนมีพระเจ้าแผ่นดินสองพระองค์ร่วมปกครองประเทศ (ต่อมาปรากฏเป็นแบบอย่างในกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔) แล้วโปรดให้แต่งการถวายเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระราชบิดาเป็นที่เรียบร้อย ด้วยความไม่ประมาท จึงโปรดให้เตรียมทัพไว้ให้พร้อมเสมอ มิช้ามินานทางกรุงหงสาวดีนั้นพระมหาอุปราชารู้สึกน้อยพระทัยที่ไม่สามารถ

ตีเมืองรุมเมืองคังได้ จึงผูกใจเจ็บแค้นสมเด็จพระนเรศวรตลอดมา เมื่อฤดูฝนฟ้าหมดแล้ว พระเจ้าหงสาวดีจึงโปรดให้พระมหาอุปราชา พร้อมทั้งมังจางปโรพระพี่เลี้ยงยกทัพแสนยานุภาพมาตีกรุงศรีอยุธยาอีก ได้เดินทัพรอนแรมมาตั้งอยู่ ณ ตำบลตระพังตรุ ฝ่ายสมเด็จพระนเรศวรทรงทราบข่าวศึก จึงพร้อมด้วยสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จยกทัพออกไปตั้งรับ แล้วทัพทั้งสองฝ่ายก็ได้สัประยุทธสงครามกัน ผู้คนล้มตายลงด้วยกันทั้งสองฝ่าย สมเด็จพระนเรศวรทรงช้างเจ้าพระยาไชยานุภาพตกมัน ก็วิ่งเข้าไปในทัพพม่า พวกนายทัพนายกองตามไม่ทันเสด็จเที่ยวตามหาพระมหาอุปราชา เมื่อพบก็ตรัสเรียกด้วยพระสุรเสียงอันดังว่า "พระเจ้าพี่จะยืนช้างอยู่ไยในร่มเล่า เชิญออกมาทำยุทธหัตถีให้เป็นเกียรติยศในแผ่นดินกันเถิด ภายหน้าไม่มีพระมหากษัตริย์ใดจะทำยุทธหัตถีกันแล้ว" พระมหาอุปราชาได้ทรงฟังดังนั้นก็เกิดขัตติยมานะ จึงไสพระคชาธารเข้าชนช้างด้วยสมเด็จพระนเรศวรทันที ภาพพจน์ในตอนนี้ หนังสือลิลิตตะเลงพ่าย พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส กล่าวไว้เป็นโคลงอย่างไพเราะว่า

"สองโจมสองจู่จ้วง บำรู
สองขัตติยสองขอชู เชอดค้ำ
กระลึงกระหลอกดู ไวว่อง นักนา
คราญขับคชแข่งค้ำ เข่นเขี้ยวในสนาม"

"งามสองสุริยราชล้ำ เลอพิศ นาพ่อ
พ่างพัชรินทรไพจิตร ศึกสร้าง
ฤๅรามเร่อมรณฤทธิ์ รบราพณ์ แลฤๅ
ทุกเทศทุกทิศอ้าง อื่นไท้ไป่เทียม ฯ"

เมื่อช้างทรงทั้งสองกษัตริย์ประงากันนั้น ช้างทรงพระมหาอุปราชาได้ล่างแบกถนัด พระมหาอุปราชาจึงร่ายรำของ้าวจ้วงฟันสมเด็จพระนเรศวรรวดเร็วดังจักรผัน แต่สมเด็จพระนเรศวรทรงเบี่ยงพระเศียรหลบ ของ้าวจึงถูกพระมาลาขาดวิ่นไป แล้วช้างทรงของสมเด็จ

พระนเรศวรพลิกกลับได้ล่าง ช้างพระมหาอุปราชาเสียทีแหงนหงาย สมเด็จพระนเรศวรจึงทรงฟันพระมหาอุปราชาด้วยพระแสงของ้าว ถูกพระอังสาขาดสะพายแล่ง สิ้นพระชนม์ซบอยู่บนคอช้างนั้นเอง โคลงในลิลิตตะเลงพ่าย ได้บรรยายถึงสภาพตอนนี้อย่างน่าสงสารว่า

"อุรารานร้าวแยก ยลสยบ
เอนพระองค์ลงทบ ท่าวดิ้น
เหนือคอคชซรอนซรบ สังเวช
วายชีวาตม์สุดสิ้น สู่ฟ้าเสวยสวรรค์"

ฝ่ายนายทัพนายกองพม่าเห็นแม่ทัพสิ้นพระชนม์ดังนั้น ต่างก็ระส่ำระสาย แตกกระจัดกระจายคุมกันไม่ติด ทัพไทยมาทันก็ไล่โจมตีทัพพม่าแตกกลับไป แล้วสมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้สร้างพระเจดีย์ไว้เป็นอนุสรณ์ ณ ที่ทรงทำยุทธหัตถีนั้น (บางแห่งว่าโปรดให้สร้างคร่อมพระศพพระมหาอุปราชา) เรียกว่า อนุสรณ์ดอนเจดีย์ อยู่ในจังหวัดสุพรรณบุรีบัดนี้ เรื่องสร้างพระเจดีเป็นอนุสรณ์หลังจากทำสงครามยุทธหัตถีชนะนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชนุภาพ พระบิดาแห่งประวัติศาสตร์และโบราณคดี ได้โปรดประทานข้อสันนิษฐานว่า ที่สมเด็จพระนเรศวรโปรดให้สร้างพระเจดีย์ขึ้นนั้น คงจะได้รับคำถวายพระพรแนะนำของสมเด็จพระพนรัตน์ วัดป่าแก้ว องค์สมเด็จพระอาจารย์ซึ่งได้ทูลขอชีวิตนายทัพนายกองที่ทรงกริ้วว่าตามเสด็จไม่ทันในการสงครามยุทธหัตถี คือสมเด็จพนรัตน์คงจะทูลแนะนำว่า ควรที่สมเด็จพระนเรศวรจะทรงกระทำอย่างที่พระราชาธิบดี ผู้เป็นพุทธ-ศาสนิกได้ทรงกระทำมาแล้วในกาลก่อน ในกรณีเช่นเดียวกันกับพระเจ้าทุฏฐคามิณีกษัตริย์แห่งลังกาทรงทำยุทธหัตถีชนะพระเจ้าเอฬารทมิฬ แล้วโปรดให้สร้างพระเจดีย์ ๒ องค์ไว้เป็นพระอนุสรณ์ องค์หนึ่งโปรดให้สร้างไว้ ณ ที่ทรงทำยุทธหัตถี ส่วนอีกองค์หนึ่งโปรดให้สร้างไว้ ณ เมืองอนุราธปุระ ราชธานีของลังกา พระราชทานนามว่า "มรีจิเจดีย์" เมื่อได้ทรงสดับดังนั้น สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรดให้สร้างพระเจดีย์ยุทธหัตถีไว้ที่หนองสาหร่ายเมืองสุพรรณบุรีองค์หนึ่ง เรียกกันว่า เจดีย์ยุทธหัตถี ณ ดอนเจดีย์ ส่วนอีกองค์หนึ่งสร้างไว้

ที่วัดเจ้าพระยาไทย ซึ่งต่อมาภายหลังเรียกว่าวัดใหญ่ชัยมงคล คือวัดป่าแก้ว ซึ่งเป็นวัดสมเด็จพระพนรัตน์ เจดีย์องค์นี้เป็นเจดีย์แบบลังการุ่นหลัง ยังอยู่จนบัดนี้

ด้วยมหาชัยชนะอันยิ่งใหญ่ในประวัติศาสตร์ครั้งนี้ จึงได้ทำให้ชาวไทยเราเป็นอิสรภาพพ้นจากการเป็นเมืองขึ้นของพม่า ซึ่งนับเป็นสงครามกู้ชาติบ้านเมืองครั้งแรกในประวัติศาสตร์ไทย ด้วยมหายุทธสงครามอันนี้เอง สมเด็จพระนเรศวร กษัตริย์ผู้ทรงพระเดชานุภาพแผ่ไปทั่วนานาประเทศน้อยใหญ่ทั้งปวง จึงได้รับยกย่องเป็นสมเด็จพระนเรศวรมหาราช นับเป็นมหาราชองค์หนึ่งของสยามประเทศ และประการสุดท้าย การสงครามยุทธหัตถีนี้ เราผู้เป็นอนุชนรุ่นหลังก็จะไม่มีวันได้เห็นกันอีกต่อไปแล้ว ซึ่งสมจริงดังพระราชดำรัสของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ที่ตรัสกับพระมหาอุปราชาว่า "ภายหน้าไม่มีพระมหากษัตริย์ใดจะทำยุทธหัตถีกันอีกแล้ว"

ประเพณีพระมหากษัตริย์ไทยทรงผนวช

ประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินทรงผนวชในพระพุทธศาสนามีมานานแล้ว ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งประเทศอินเดีย เมื่อสมัยที่พระองค์ยังดำรงพระชนม์อยู่นั้น พระองค์ทรงเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนามาก ทรงสร้างวัดวาอารามและชำระสังฆมณฑลแล้วทำสังคายนาพระไตรปิฎกเป็นที่เรียบร้อย เท่านั้นยังไม่พอแก่พระราชศรัทธา ในเวลาต่อมาจึงได้ออกทรงผนวชในพระพุทธศาสนาอีกด้วย ตั้งแต่นั้นมาประเพณีที่กษัตริย์ทรงออกผนวชก็ได้แพร่เข้ามาถึงในประเทศไทยจนบัดนี้ ดังปรากฏในประวัติศาสตร์ไทยครั้งแรกในแผ่นดินพระมหาธรรมราชาลิไทย พระเจ้ากรุงสุโขทัยซึ่งเป็นพระราชโอรสของพระยาเลอไทย ได้ครองราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๕ เมื่อราชาภิเษกทรงพระนามว่า พระเจ้าศรีสุริยพงศราม มหาธรรมราชาธิราช พระองค์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และทรงดำเนินตามรอยพระยุคลบาทแบบเดียวกันกับพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งสมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ในหนังสือเรื่องพระร่วงว่า แม้แต่พระนามของพระองค์ก็แบบเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราช กล่าวคือพระนามของพระองค์ต่างกับกษัตริย์พระองค์ก่อน เป็นพระเจ้าแผ่น-ดินไทยพระองค์แรกที่ใช้พระนามว่า ธรรมราชา ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะพระองค์ได้ทรงศึกษาในสำนักพระเถระชาวลังกา ซึ่งเป็นครูอาจารย์อยู่ในกรุงสุโขทัย ทรงทราบคติที่นับถือกันแต่โบราณในลังกาทวีปว่า พระเจ้าแผ่นดินอาจมีพระเกียรติยศเสมอจักรพรรดิได้อย่างหนึ่ง หรือเป็นธรรมราชาอย่างหนึ่ง ซึ่งเรียกย่อ ๆ ว่า "พระยาจักร" หรือ "พระยาธรรม" อ้างพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นตัวอย่าง ว่าเดิมทรงบำเพ็ญจักรวรรดิวัตรบารมี จนได้เป็นพระเจ้าราชาธิราช เมื่อหันมาทรงเลื่อมใสพระพุทธศาสนา ทรงสังเวชพระทัยว่าการบำเพ็ญจักรวรรดิวัตรนั้น ต้องรบพุ่งฆ่าฟันกันเป็นบาปกรรม ตั้งแต่นั้นมาก็เลิกการรบพุ่ง หันมาทรงบำเพ็ญธรรมบารมี ทรงอุทิศพระองค์เป็นศาสนูปถัมภกบำรุงพระพุทธศาสนา และทรงสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชน จนได้พระนามว่า "พระเจ้าศรีธรรมาโศกราช" ทรงพระเกียรติเป็น

พระเจ้าธรรมราชาสืบมา พระเจ้าลิไทยคงทรงเลื่อมใสคติเช่นว่านี้ ครั้นเสวยราชสมบัติแล้ว ทรงเห็นว่ากรุงสุโขทัยเสื่อมอำนาจมาแต่รัชกาลก่อน ถ้าจะทรงบำเพ็ญจักรวรรดิวัตรแบบพระเจ้ารามคำแหงมหาราช ก็จะต้องเกิดการรบพุ่งตีบ้านเมืองคืนมาดังก่อน ถ้าไม่สำเร็จก็จะยิ่งเป็นผลร้ายแก่ราชอาณาจักรยิ่งขึ้น จึงหันไปทรงบำเพ็ญธรรมบารมีโดยทางสันติภาพตามอย่างพระเจ้าอโศกมหาราช จึงได้ทรงพระนามว่า พระมหาธรรมราชา มาแต่แรกเสวยราชย์ ในพงศาวดารเรียกว่าพระมหาธรรมราชาที่ ๑ ปกครองกรุงสุโขทัยสืบต่อมา

ลักษณะการต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงทำนุบำรุงก็เป็นแบบเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราช เช่น อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนา ด้วยทรงสร้างเจดีย์ วิหารและสังฆาวาส การศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกนั้น พระองค์ทรงรอบรู้อย่างแตกฉาน ทรงพระปรีชาสามารถถึงนำคัมภีร์ต่าง ๆ มาทรงแต่งเรื่องไตรภูมิพระร่วงก่อนที่พระองค์จะเสวยราชย์ หนังสือนี้นับว่าในเป็นวรรณคดีที่รู้จักกันแพร่หลาย และโปรดพระราชทานพระราชมณเฑียรให้พระสงฆ์เล่าเรียนพระบรมมหาราชวัง (อาจเป็นต้นแบบอย่างในรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ก็ได้) ราชกิจของพระองค์ก็คือสอนศีลธรรมแก่ประชาชนให้รู้บาปบุญคุณโทษ ใช่แต่เท่านั้น ต่อมาในปี พ.ศ. ๑๙๐๔ เมื่อเสวยราชย์ได้ ๕ ปี ตรัสให้นิมนต์พระมหาสวามีสังฆราชมาจากลังกาทวีปให้เป็นพระอุปัชฌาย์ แล้วเสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ตามแบบอย่างพระเจ้าอโศกมหาราช เมื่อวันทรงผนวชเกิดมงคลนิมิตแผ่นดินไหว แล้วเสด็จประทับจำพรรษาอยู่ ณ วัดป่ามะม่วงในอรัญญิก คนทั้งหลายเห็นอัศจรรย์ จึงให้จารึกศิลาไว้เฉลิมพระเกียรติ ดังปรากฏในประชุมจารึกสยาม ภาคที่ ๑ จารึกกรุงสุโขทัยหลักที่ ๖ ว่า

"พระศาสดาจารย์เจ้าเข้าสู่พระปรินิพพานได้ ๑๙๐๕ พระวสา ในปีฉลู วันพุธเดือน ๑๒ แรม ๘ ค่ำ พระองค์ประกอบไปด้วยทานบารมี คล้ายกับพระเวสสันดร ด้วยปัญญาบารมี คล้ายกับ (พระนามชำรุด) และด้วยศีลบารมี คล้ายกับพระสีลวราช เป็นที่นักปราชญ์ทั้งหลาย ควรจะเข้าไปสรรเสริญ พระองค์ฉลาดในโหราศาสตร์มีคัมภีร์พยากรณ์เป็นต้น ทรงชำนาญในสภาวะแห่งพระไตรปิฎก มีพระนามว่าลีเทยย์ ได้ประพฤติประโยชน์เกื้อกูล

แก่พระศาสนาและโลกทั้งปวง แม้ถึงว่าพระองค์ทรงคุณเป็นบ่อเกิดได้เสวยราชสมบัติอยู่ ถึงกระนั้นได้เกิดความเหนื่อยหน่ายในการเป็นพระราชาเมื่อมีพระทัยน้อมไปในเนกขัมมบารมี มีพระราชมหาอำมาตย์ญาติมิตรชาวพระนครทั้งหลายกับพระสนม รุ่งเรืองเหมือนหญิงนางสวรรค์ แม้ห้าม (ไม่ให้ทรงพระผนวช) แล้ว พระองค์ก็เพ่งเล็งเอาอาจารย์อันพระโพธิสัตว์เจ้าทั้งหลายได้ประพฤติแล้วในกาลทุกเมื่อ เมื่อราชบริพารยังปริเทวนาการอยู่ พระองค์ทรงเปลื้องเครื่องกษัตริย์แล้ว ทรงผ้ากาสาวพัสตรอันย้อมพร้อม

ในขณะนั้นพระธรณีเจ้าก็บรรดาลกัมปนาทหวาดไหว มิอาจที่จะดำรงพระคุณหนักของพระองค์ไว้ได้ในกาลนั้น ก็มีสำคัญประหนึ่งว่าสำแดงพระปาฏิหารมีประการอเนก แท้จริงการเป็นดังนั้น ก็เป็นธรรมนิยมของพระโพธิสัตว์เจ้าทั้งหลาย

ครั้นเมื่อพระราชาเจ้าได้ทรงบรรพชาเพศแล้ว ก็เสด็จลงจากพระราชมณเฑียรของพระองค์ มีพระอินทรีย์สังวรอันสงบระงับราวกับว่าพระมหาเถรผู้มีพรรษากาลได้ ๖๐ ปีเป็นประมาณ ทอดทัศนาการอยู่เพียงชั่วแอก

พระองค์เป็นผู้ที่ฝูงชนทั้งหลายคร่ำครวญอยู่เอิกเกริก บูชาแล้วด้วยอเนกบูชา ได้เสด็จไปสู่อัมพวันอันประเสริฐ งามราวกับว่าสวนนันทนอุทยานเป็นรัมยสถานดาษดาด้วยคณานกพิหคต่าง ๆ มีพื้นอันเรี่ยรายด้วยทรายงามราวกับว่าแสงแก้วมุกดาเงินทองอันกองไว้ เป็นสถานอันควรแก่ชนทั้งหลายผู้ปรารถนาวิเวก เมื่อพระราชานั้นเสด็จเข้าไปแล้ว ก็สำนักอยู่ในอัมพวันอันประเสริฐ"

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ปรากฏในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่าในปีศักราช ๗๙๖ ปีขาล ฉศก. (พ.ศ. ๑๙๗๗) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าเสร็จสวรรคต สมเด็จพระราเมศวร ซึ่งเป็นพระราชโอรสขึ้นเสวยราชสมบัติ ทรงพระนามว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระองค์ทรงฝักใฝ่ในพุทธศาสนามากพระองค์หนึ่ง เช่นกล่าวว่ายกวังทำเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นต้น เนื่องจากในสมัยนั้น ลัทธิลังกาวงศ์ซึ่งได้เข้ามาแพร่หลายครั้งกรุงสุโขทัยจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ในพงศาวดารโยนกกล่าวว่า ราวปีขาล จุลศักราช ๗๘๔ พ.ศ. ๑๙๖๕ ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระอินทราชาธิราชที่ ๑ ครองกรุงศรีอยุธยา ได้มี

พระสงฆ์ไทยไปอุปสมบทแปลงเป็นสิงหลนิกาย ณ อุทกเขปสีมาที่แม่น้ำกัลยาณี ในสำนัก พระวันรัตนมหาเถรเมื่อวันเสาร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือนแปด อุตราสาฒ ปีมะโรง จุลศักราช ๗๘๖ พ.ศ. ๑๙๖๗ แล้วเล่าเรียนพระธรรมวินัยในลังกาทวีปหลายปี เมื่อเวลากลับมา ได้นิมนต์พระสงฆ์ลังกา ๒ รูปมายังกรุงศรีอยุธยาด้วย แล้วแยกย้ายกันไปตั้งนิกายลังกาขึ้นนิกายหนึ่งเรียกว่า วันรัตนวงศ์ แปลว่า คณะป่าแก้ว (ชาวเชียงใหม่เรียกป่าแดง) สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า พระสงฆ์นิกายป่าแก้ว คงจะมีขึ้นครั้งนั้นเป็นปฐม แต่ความปรากฏว่าวัดนิกายป่าแก้วมีมาแล้วในเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองพัทลุงก่อน แล้วจึงได้แพร่หลายขึ้นมาถึงกรุงศรีอยุธยา จึงได้เรียกพระสงฆ์วัดป่าแก้วที่ขึ้นสมเด็จพระวันรัตน์ว่า คณะใต้ พระสงฆ์นิกายนี้คงจะเคร่งครัดพระธรรมวินัยกว่าพระสงฆ์ลังกาวงศ์ซึ่งอยู่มาก่อน จึงได้มีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

เหตุที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงผนวชนั้น สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า เห็นจะไม่ใช่แต่ทรงเลื่อมในคุณธรรมของคณะสงฆ์ป่าแก้วอย่างเดียว คงจะดำเนินตามอย่างพระยาลิไทยก็เป็นได้ ซึ่งในสมัยนั้นคงจะยกย่องมากในเมืองเหนืออีกอย่างหนึ่ง เพราะการที่ทรงกระทำดูคล้ายกัน ทั้งทำได้ดีกว่าด้วย เป็นต้นว่า พระยาลิไทยทรงแต่งหนังสือไตรภูมิพระร่วง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็ทรงแต่งหนังสือมหาชาติคำหลวง แม้แต่การบำรุงพระพุทธศาสนาด้วยการสร้างวัดวาอาราม จนถึงสุดท้ายเสด็จออกทรงผนวช ซึ่งเชื่อได้ว่าเป็นเกียรติยศอย่างสูงในสมัยนั้น ถึงกับพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศมีพระเจ้าเชียงใหม่ พระเจ้าหงสาวดี พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ทั้งสามพระองค์ต่างแต่งราชทูตเชิญเครื่องบริขารมาถวาย ดังปรากฏอยู่ในศิลาจารึกวัดจุฬามณี ๒

ในการที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถออกทรงผนวชนั้น คงจะเลื่องลือไปในนานาประเทศ ทำให้พระเจ้าแผ่นดินประเทศอื่นๆ ต่างก็ทรงทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา ดังปรากฏในหนังสือรามัญสมณวงศ์ว่า ในปีมะแม จุลศักราช ๘๓๗ พ.ศ ๒๐๑๘ พระเจ้ารามาธิบดี (ปิฎกธร) กรุงหงสาวดี ส่งภิกษุสงฆ์ออาไปอุปสมบทแปลงที่เมืองลังกา แล้วให้พระสงฆ์นั้นมาตั้งนิกายลังกาใหม่ บังคับให้พระสงฆ์รามัญแปลงเป็นลังกาวงศ์หมด ต่อมาในปีจุลศักราช

๘๓๙ พ.ศ. ๒๐๒๐ พระเจ้าติโลกราชเมืองเชียงใหม่ก็ทำพิธีสังคายนาพระไตรปิฎก นับเป็นสังคายนาครั้งที่ ๘ ดูเนื่องมาจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถออกทรงผนวชทั้งนั้น การออกทรงผนวชไม่ใช่แต่พระองค์อย่างเดียว แม้พระราชโอรสและพระราชนัดดาของพระองค์ก็โปรดให้ทรงผนวชด้วย ดังปรากฏในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่า เมื่อปีมะโรง จุลศักราช ๘๔๖ พ.ศ. ๒๐๒๗ โปรดให้พระราชโอรสทรงพระนามว่าพระเชษฐาธิราช ซึ่งภายหลังได้เป็นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงผนวชเป็นสามเณร พร้อมทั้งราชนัดดาซึ่งเป็นพระโอรสของพระบรมราชาที่ครองกรุงศรีอยุธยาอีกพระองค์หนึ่ง เรื่องสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถออกทรงผนวช ปรากฏในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า "ศักราช ๘๑๑ ปีมะเมีย เอกศก (พ.ศ. ๑๙๙๒) สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเจ้าทรงพระผนวช ณ วัดจุฬามณีได้แปดเดือน ลาผนวชแล้วเสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๑๖ ปี"

พระมหากษัตริย์ที่ครองกรุงศรีอยุธยาอีกพระองค์หนึ่งที่ทรงผนวช ได้แก่สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร หรือที่เรียกกันว่า ขุนหลวงหาวัด พระองค์เป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ทรงดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช เมื่อสมเด็จพระราชบิดาสวรรคต เมื่อศักราช ๑๑๒๐ ปีขาล สัมฤทธิศกแล้ว เสนามุขอำมาตย์ก็พร้อมกันทำพระราชพิธีปราบดาภิเษก เถลิงถวัลยราชสมบัติครองกรุงศรีอยุธยาต่อมา ฝ่ายพระเชษฐาธิราช กรมขุนอนุรักษ์มนตรี อยากได้ราชสมบัติ กระทำเหตุต่าง ๆ พระเจ้าอุทุมพรเห็นเช่นนั้นก็มิได้ทำประการใด ด้วยร่วมพระครรภ์เดียวกัน จึงได้ยกราชสมบัติให้พระเชษฐาธิราช แล้วออกทรงผนวช ดังปรากฏในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า "ครั้นถึง ณ วันแรมค่ำหนึ่ง เดือนเจ็ด จึงเสด็จพระราชดำเนินไปเฝ้าสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช กราบทูลถวายราชสมบัติแล้ว ก็ถวายบังคมลาจะออกทรงผนวช ถึง ณ วันเดือนแปดข้างขึ้น ก็เสด็จทรงเรือพระที่นั่งศรีสมรรถชัยเป็นกระบวนพยุหยาตราแห่ออกไปทรงผนวช ณ วัดเดิม แล้วเสด็จมาอยู่ ณ วัดประดู่" กรมขุนอนุรักษ์มนตรีก็ได้ครองราชย์ ทรงพระนามว่าพระเจ้าเอกทัศ หรือพระที่นั่งสุริยามรินทร์ ขุนหลวงขี้เรื้อนก็เรียก ครั้นครองราชย์มาไม่นานเท่าใดนัก ก็เกิดศึกพม่าขึ้น พระเจ้าอลอง

พราญีได้ยกแสนยานุภาพมาประชิดกรุงศรีอยุธยา ฝ่ายไทยก็ยกกองทัพออกต่อต้านก็พ่ายแพ้ถอยร่นมาจนถึงพระนคร ทางฝ่ายพม่าก็ยกทัพหลวงเข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองสุพรรณบุรี ขณะนั้นขุนนางและประชาราษฎร์ทั้งปวงเห็นว่าไทยจะเสียพระนคร จึงได้ชวนกันไปกราบทูลพระเจ้าอุทุมพรที่วัดประดู่ เชิญเสด็จลาผนวชออกช่วยป้องกันรักษาพระนคร พระองค์ทรงมีพระกรุณาต่อไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน เกรงว่าจะเสียพระนครจึงทรงลาผนวช ตรัสสั่งให้ซ่อมแซมค่ายคูประตูหอรบให้มั่นคง สับเปลี่ยนผู้คนและตำแหน่งแม่ทัพไว้พร้อมสรรพ ฝ่ายพม่าก็ยกเข้ามาจนถึงได้ตั้งทัพหลวงอยู่ ณ เพนียด วัดเจดีย์แดงและวัดสามพิหาร พระเจ้าอลองพราญีสั่งให้ตั้งปืนใหญ่ยิงเข้าไปยังพระนครทั้งกลางวันกลางคืน แต่เกิดปืนใหญ่แตก ต้องพระกายประชวรหนัก จึงสั่งให้ล่าทัพกลับโดยเร็ว แต่ไปดับสูญทิวงคตเสียในระหว่างกลางทางที่เมืองตาก พระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์จึงดำรัสสั่งให้ยกทัพตามตีพม่า แต่ตามตีไม่ทันจึงได้ยกทัพกลับ หลังจากการรบทัพจับศึกพม่าเรียบร้อยแล้ว พระเจ้าเอกทัศ พระเชษฐาธิราช ก็ทรงรังเกียจพระเจ้าอุทุมพรเหมือนแต่ก่อน เมื่อพระเจ้าอุทุมพรเห็นดังนั้นจึงได้เสด็จลงเรือพระที่นั่งออกไป ณ วัดโพธิ์ทองคำหยาด (อยู่ในตำบลคำหยาด อำเภอโพธิ์ทอง จังหวัดอ่างทอง แล้วทรงสร้างพระตำหนักเรียกว่า "ตึกพระตำหนักคำหยาด" เดี๋ยวนี้สลักหักพักเป็นตึกร้างเหลือแต่ผนัง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยเสด็จไปทอดพระเนตรรับสั่งว่าควรที่บ้านเมืองจะรักษาให้คงไว้ด้วยเป็นของเก่า) เมื่อทรงผนวชแล้วเสด็จกลับเข้ามาอยู่ ณ วัดประดู่ดังแต่ก่อน

เมื่อได้ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว กษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีก็ได้ครองกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นราชธานีของไทยยุคปัจจุบัน อันมีพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นปฐมกษัตริย์ แล้วสืบสันตติวงศ์ต่อมาถึงปัจจุบันรวม ๙ พระองค์ กษัตริย์พระองค์แรกที่ออกทรงผนวช คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ พระราชประวัติย่อ สมเด็จเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๙ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนางเธอ พระองค์เจ้าลำเพยภมราภิรมย์ ต่อมาเป็นสมเด็จพระเทพศิรินทรา

บรมราชินี เป็นสมเด็จพระราชชนนี พระราชสมภพเมื่อวันอังคาร เดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำ ปีฉลู ตรงกับวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๖ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นพิฆเนศวรสุรสังกาศ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔ แล้วเลื่อนเป็นกรมขุนพินิตประชานาถ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ ได้ทรงกำกับราชการกรมมหาดเล็ก กรมพระคลังมหาสมบัติ และกรมทหารบกวังหน้า ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นรัชกาลที่ ๕ แห่งราชวงศ์จักรี ก่อนหน้าที่จะเสวยราชย์นั้น ในปี พ.ศ. ๒๔๐๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกนาถ โปรดให้ทรงผนวชเป็นสามเณร มีการสมโภชในพระบรมมหาราชวัง ๑ วัน แล้วจัดกระบวนแห่เป็นทำนองพยุหยาตราจากพระบรมมหาราชวังไปประทับที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทรงเปลื้องเครื่องทรงแล้วทรงฉลองพระองค์ด้วยภูษิตาภรณ์เศวตพัสตร์ ประทับท่ามกลางที่ประชุมสงฆ์ แล้วก็ขอทรงผนวชเป็นสามเณรอันมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงเป็นประธาน ครั้นทรงผนวชเสร็จแล้ว แต่งการสมโภช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามอีก ๑ วัน รุ่งขึ้นจึงจัดกระบวนแห่ไปประทับจำพรรษาอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อได้ทรงผนวชเป็นสามเณรได้ ๖ เดือนแล้ว ก็ทรงลาผนวช ออกช่วยราชกิจสมเด็จพระบรมชนกนาถ ซึ่งเป็นที่ชื่นชมโสมนัสและโปรดปรานของสมเด็จพระบรมชนกนาถเป็นอย่างยิ่ง ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จสู่สวรรคต พระบรมวงศานุวงศ์ พร้อมด้วยเสนาบดีข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ก็เห็นพร้อมกันอัญเชิญให้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติสืบสันตติวงศ์ เป็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๐๐ เป็นรัชกาลที่ ๕ ครั้นต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระเจริญพระชนมายุได้ ๒๐ พรรษา เป็นปีที่ครบทรงผนวชเป็นพระภิกษุสงฆ์ตามประเพณีนิยมของพุทธศาสนิกชนทั้งปวง จึงได้ทรงสละราชสมบัติออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุเพื่อทดแทนพระคุณพระบรมราชบุพพการี ตามแบบโบราณราชประเพณี โปรดให้เริ่มพระราชพิธีทรงผนวชเมื่อวันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๑๖ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระมหา

สมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ เมื่อทรงผนวชแล้วเสด็จไปประทับอยู่ ณ พระพุทธนิเวศน์สถาน บริเวณสวนศิวาลัยในพระบรมมหาราชวัง พระองค์ทรงศึกษาพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัดตลอดมาจนครบผนวชได้ ๑๕ วัน ก็ทรงลาผนวช จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่ง ในวันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๖ เป็นอันว่าได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติอย่างสมบูรณ์ ไม่ต้องมีผู้สำเร็จราชการอย่างแต่ก่อน ทรงพระราชอำนาจสิทธิ์ขาดแต่พระองค์เดียว เนื่องจากพระองค์เป็นกษัตริย์ที่ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้ทุกด้าน จึงได้รับพระราชสมญานามว่า "พระปิยมหาราช" อีกพระนามหนึ่งด้วย

กษัตริย์ไทยที่ทรงผนวชในราชวงศ์จักรีอีกพระองค์หนึ่งก็คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน พระนามเดิม พระองค์เจ้าชายภูมิพลอดุลยเดช ในสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก และสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี พระราชสมภพเมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๗๐ เสวยราชย์สมบัติสืบสันตติวงศ์เป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช เป็นรัชกาลที่ ๙ เมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน ปีจอ พ.ศ. ๒๔๘๙ ต่อมาในวันที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๙ เสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุในพระบวรพุทธศาสนา อันเป็นพระราชประเพณีมาแต่โบราณกาล ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ ประกอบพระราชพิธีอย่างโบราณ เมื่อทรงผนวชแล้วเสด็จไปประทับบำเพ็ญสมณเพศอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร หลังจากที่ทรงผนวชมาแล้ว ๑๕ วัน ก็ทรงลาผนวชเมื่อวันที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๙๙ นับว่าพระองค์ทรงเป็นพุทธมามกะอย่างสมบูรณ์

ประเพณีกษัตริย์ไทยออกทรงผนวชก็ยังคงสืบต่อมาจนในปัจจุบันนี้ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าพระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ทรงเป็นอัครศาสนูปถัมภก แต่จะได้ออกทรงผนวชในขณะครองราชย์ทุกพระองค์ก็หาไม่ ในสมัยหนึ่งๆ มีไม่กี่พระองค์นัก ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงนับได้ว่าเป็นโบราณราชประเพณีได้อีกอย่างหนึ่งด้วย

ประเพณีการไว้ทุกข์ (๑)

สพฺเพ สตฺตามรณธมฺมาอนตีตา

ทุกคนที่เกิดมาแล้วย่อมหนีความตายไม่พ้น

ความตายเป็นสิ่งที่ทุกคนสะดุ้งหวาดกลัวอย่างยิ่ง ถึงแม้จะอยู่แก่ใจตนเองว่าความตายเป็นสิ่งที่มนุษย์หลีกเลี่ยงไม่พ้น แต่หาลดความกลัวลงได้ไม่ เมื่อความตาย ซึ่งเป็นของธรรมดาย่อมเกิดแก่มนุษย์ ไม่ว่ายากดีมีจนเช่นนี้ จึงมีประเพณีตามมาเปรียบประดุจเงาตามตัว ประเพณีดังกล่าวนั้นได้แก่ "ประเพณีเนื่องในการตาย" ซึ่งเรายังคงปฏิบัติกันอยู่จนกระทั่งทุกวันนี้

ในเมื่อความตายเป็นของธรรมดาสำหรับมวลมนุษย์ดังกล่าวนี้ ก็จำเป็นอยู่ที่จะต้องมีความโศกาอาดูรในหมู่วงศาคณาญาติอย่างสุดซึ้ง ยิ่งถ้ามีความคุ้นเคย หรือความรักใคร่สนิทเสน่หาซึ่งกันและกันในครั้งที่ยังมีชีวิตอยู่ เมื่อต้องมีอันเป็นไปทำให้ต้องพลัดพรากจากกันอย่างไม่มีวันกลับเช่นนี้แล้ว ก็ยิ่งเพิ่มความวิปโยคโศกเศร้าแก่ผู้ที่ยังอยู่มากขึ้นเป็นลำดับ สมดังพุทธภาษิตที่ว่า **ปิเยหิ วิปปฺโยโค ทุกฺโข** การพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกข์ บรรดาวงศาคณาญาติที่ยังอยู่ ย่อมปรารถนาจะแสดงความเศร้ารักอาลัยแก่ผู้ตายด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น ทำบุญกุศลให้ หรือทำรูปบูชา หรืออื่น ๆ แต่ส่วนมากที่ปฏิบัติกันก็คือไว้ทุกข์ให้ จะต้องไว้ทุกข์นับตั้งแต่วันตายเป็นต้นไป เพื่อเป็นการรำลึกถึงผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว รวมทั้งผู้ที่มาช่วยงานและผู้ที่เคารพนับถือผู้ตายก็ไว้ทุกข์ด้วยเหมือนกัน ด้วยเหตุนี้จึงได้เกิดประเพณีการไว้ทุกข์แก่ผู้ตายซึ่งยังคงทำกันอยู่จนปัจจุบันนี้

---

(๑) เรื่องนี้เคยพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรีมณี ฉายะรถี ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวิหาร วันอังคารที่ ๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๑

เรื่องของการไว้ทุกข์ เป็นเรื่องแปลกประหลาดอยู่มาก ท่านนักปราชญ์ทางมานุษยวิทยาได้ประมวลเรื่องราวเกี่ยวกับประเพณีการไว้ทุกข์ของชนชาติต่าง ๆ ที่เจริญและยังไม่เจริญแล้วนำมาเปรียบเทียบกันดู ต่างพิจารณาลงความเห็นว่า การไว้ทุกข์แต่เดิมนั้นน่าจะเกิดมาจากความกลัวผีมากกว่าอย่างอื่น จึงพยายามแต่งเนื้อแต่งตัวให้ผิดไปจากธรรมดา เป็นการแปลกปลอมตัวเพื่อมิให้ผีรู้หรือจำได้ ตัวอย่างเช่น บางชาตินิยมโกนผมแล้วหาเสื้อแปลก ๆ มาสวมใส่ เช่น นุ่งกระสอบ หรือบางทีก็ใช้ผ้ากระสอบคลุมศีรษะ ซึ่งตามธรรมดาไม่ใช้กัน กับแต่งหน้าแต่งตะและร่างกายให้เสียหายเป็นแผลเป็นตำหนิบ้าง สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า เป็นการปลอมแปลงเพื่อมิให้ผีจำได้ เนื่องจากกลัวผีจะมาอันตรายรบกวนต่าง ๆ ทำให้เกิดความเดือดเนื้อร้อนใจ อีกประการหนึ่ง เป็นการไว้ทุกข์เศร้าโศกไปในตัวด้วย

การไว้ทุกข์ของชาติต่าง ๆ มีผิดแผกแปลกกันไปหลายอย่างหลายประการ ในประเทศอินเดีย หลังจากที่ประกาศยกเลิกพิธีสตี ซึ่งให้ภรรยาโจนเข้ากองไฟตายตามสามีของตนแล้ว หญิงม่ายต้องโกนศีรษะและปลดเครื่องอาภรณ์ต่าง ๆ หมด เว้นการไปมาหาสู่ผู้อื่น และต้องทำหน้าที่ปรนนิบัติรับใช้แม่ผัวไปจนตาย พวกชาวทมิฬไม่นุ่งผ้าไว้ทุกข์ แต่กลับไปถือศีลกินถั่วงาเป็นเวลา ๑๕ วัน นับแต่วันที่มีผู้ตายเป็นต้นไป ถ้าเป็นญาติผู้ใหญ่ลูก ๆ ต้องโกนศีรษะไว้ทุกข์ ซึ่งเป็นทำนองเดียวกันกับทางภาคอีสานของไทยเรา ทางประเทศอียิปต์ไว้ทุกข์ด้วยการโกนศีรษะ และงดการออกสังคมชั่วระยะหนึ่ง พวกยิวก็เช่นเดียวกับอียิปต์ คือไม่ยอมออกสังคมเหมือนกัน ด้วยมีความคิดเห็นว่าตัวเขาเองเป็นผู้ที่ไม่บริสุทธิ์เสียแล้ว จึงได้เก็บเนื้อเก็บตัวอยู่กับเหย้าอยู่กับเรือนเป็นการชั่วคราว ชาวอินเดียนแดงบางพวกจะตัดผมผู้หญิงม่ายจนเหี้ยนเกรียน ถ้าหากหญิงคิดจะมีสามีใหม่ต้องปล่อยให้ผมขึ้นเสียก่อนจึงมีได้ บางพวกว่าต้องไว้ถึง ๓ ปี บางพวกก็เอาดินน้ำมันทาตัว เพราะเชื่อว่าผีคงแทรกเข้าในดินน้ำมันไม่ได้ พวกอาฟริกาตอนกลางใช้สีแดงทาตัวให้แปลกออกไป ส่วนพวกชาวเกาะประเทศออสเตรเลีย กลับทาตัวด้วยสีขาว พวกเปดูอินในประเทศมอร็อคโค เวลาจะเริ่มฝังศพ พวกผู้หญิงจะขีดหน้าตาให้เป็นริ้วรอย แล้วนำมูลวัวมาทา ด้วยคิดว่ามูลวัวสามารถทำความบริสุทธิ์

ให้ได้ ส่วนพวกจามที่ยังนับถือลัทธิพราหมณ์ เวลานำศพไปฝังเขาไว้ทุกข์ด้วยผ้าสีขาว พวกไทยที่อยู่ในแคว้นยูนานบนผืนแผ่นดินใหญ่ของประเทศจีน ไว้ทุกข์ด้วยการโกนศีรษะ ซึ่งประเทศญี่ปุ่น เกาหลี ญวน เขมร และไทยก็เป็นทำนองเดียวกัน ด้วยเหตุนี้บางท่านจึงกล่าวว่า การไว้ทุกแบบนี้คงได้ต้นเค้ามาจากจีน เพราะบรรดาบริวารจีนเมื่อนายตายก็จะพากันไว้ทุกข์ด้วยเสื้อผ้าสีขาว ไทยเราเห็นเข้าทีดี ก็เลยไว้ทุกข์อย่างจีนบ้าง ดังนั้นการไว้ทุกข์แบบนี้จึงไม่ผิดแปลกกันมากนัก แต่พวกโรมันและชาวยุโรป อาทิเช่น ประเทศอังกฤษ ก็เคยปรากฏว่ามีการไว้ทุกข์ด้วยเสื้อผ้าสีขาวเช่นเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากพระนางแมรี่ พระราชินีแห่งสก๊อตแลนด์ทรงฉลองพระองค์ทุกข์สีขาวให้แก่ ลอร์ด ดานเล พระสวามีของพระนางเป็นต้น นอกจากนั้น ชาวอังกฤษสมัยโบราณก็เคยไว้ทุกข์เหมือนกัน โดยใช้ผ้าผันคอ แถบหมวกและถุงมือสีขาว เมื่อพูดถึงเรื่องการไว้ทุกข์นี้ ดูจะเอาอะไรแน่นอนไม่ค่อยได้ เพราะไว้กันไปคนละอย่างสองอย่างไม่ยุติ เท่าที่สังเกตดูพอจะจำแนกได้สองอย่างคือ ไว้ทุกข์เฉพาะเวลาไปงานศพ ประการหนึ่งและไว้ทุกข์อีกประการหนึ่ง การแต่งกายผิดกันทั้งสองอย่างกล่าวคือการไว้ทุกข์เวลาไปงานศพ นิยมนุ่งผ้าขาวนุ่งดำ ซึ่งแบบขาวนั้นเข้าใจว่าได้แบบอย่างมาจากจีน ชาวจีนบางคนบอกว่าไม่ได้ทุกข์ขาว เพราะฉะนั้นจึงยังไม่ทราบชัดว่าได้แบบอย่างมาจากไหนแน่ ส่วนการนุ่งดำนั้นคงได้แบบอย่างมาจากฝรั่ง เพราะปรากฏว่าการนุ่งดำนั้นเกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ นี้เอง แต่สีสันของเสื้อผ้ามีหลากสี เช่น สีกุหร่า สีนกพิราบและสีน้ำเงิน เข้าใจว่าไทยเราคงคิดขึ้นเอง เพื่อที่จะให้ดำเนินเป็นกลาง ๆ เพราะเท่าที่แต่งกันมาคือสีดำและสีขาวก็มีอยู่แล้ว ถ้านำสีอื่นหลายสีตามอย่างประเทศอื่นเข้าอีกคงจะเพิ่มความลำบากมากขึ้น จึงเข้าใจว่าน่าจะคิดขึ้นมาเอง ด้วยเหตุที่ว่าเป็นสีไม่ฉูดฉาดอะไรนัก

เรื่องการไว้ทุกข์ของไทยนี้ แต่ดั้งเดิมเข้าใจว่าคงไม่ได้ไว้ทุกข์กันเป็นพิธีรีตองมากมายแบบปัจจุบันนี้ เพราะเท่าที่ปรากฏตามงานพระเมรุใหญ่ ๆ แต่ก่อนใช้นุ่งสมปักลายต่าง ๆ คาดเสื้อครุยกันทั้งนั้น (ที่คาดเสื้อครุย คงจะเป็นพวกที่ไม่มีหน้าที่แห่เสด็จ เพราะเวลาที่เข้าริ้วขบวนต้องสวมเสื้อครุยจริง ๆ ถ้าเวลาอยู่นอกริ้วขบวน ถอดเสื้อครุยออกคาดได้)

ส่วนการไว้ทุกข์ประจำวัน เดิมมีแต่การโกนศีรษะ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศยกเลิกประเพณีนี้เสีย คงใช้แต่การแต่งกายชุดดำมีผ้าแขนดำเท่านั้น การแต่งกายไว้ทุกข์ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ปรากฏว่าทรงมีพระราชนิยมไปอีกแบบหนึ่ง ซึ่งเป็นแบบฉบับของการแต่งกายไว้ทุกข์ในสมัยนี้ เรื่องนี้ทางกระทรวงได้มีหนังสือกราบบังคมทูล ขอพระราชทานเรียนพระราชปฏิบัติ ปรากฏหลักฐานในหนังสือเรื่อง "พระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว" ฉบับพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๑๒ ความว่า

"การแต่งกายในการทำบุญ ๗ วัน ๕๐ วันและ ๑๐๐ วัน พระศพพระราชวงศ์ชั้นสูง ไว้พระศพในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นประเพณีมาแล้วแต่ก่อน ส่วนพระราชวงศ์ก็ทรงแต่งเครื่องดำและขาวตามลำดับชั้นและพระชนมายุ ข้าราชการที่เนื่องในราชสกุลและราชินิกุลตลอดถึงพระญาติของพระศพหรือข้าหลวงเดิมในรัชกาลนั้นก็แต่งเครื่องขาว ครั้นเมื่อมีการไหว้พระศพนอกพระบรมมหาราชวัง และมีหญิงบรรดาศักดิ์ คือผู้ที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มากขึ้น ก็เข้าในงานนั้น ๆ ด้วย การแต่งกายจะอนุโลมตามฝ่ายชายบางคนก็ขัดข้อง เพราะยังไม่มีระเบียบ เคยได้ความลำบาก เช่น เมื่องานสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์(๑) เป็นต้น ถึงแม้จะแต่งอย่างที่ถูก แต่แต่งเช่นนี้ไปในที่นั้นไม่ได้ก็มี ครั้นมาถึงบัดนี้ใกล้จะถึงงาน ๗ วันพระศพสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา(๒) ยังมีผู้มาถามข้าพระพุทธเจ้า (เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี) ชุกชุมขึ้นว่าควรแต่งอย่างไร เพื่อให้ต้องด้วยพระราชนิยม ด้วยผู้ที่ถูกถามนั้นอยู่นอกเกณฑ์ผู้ที่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแต่งเครื่องขาว และก็เป็นผู้ที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์คล้ายกับฝ่ายชายซึ่งเป็นข้าราชการผู้หนึ่ง ส่วนชายนั้นมีเครื่องแต่งกายแบบราชการ เช่น ปรกติครึ่งยศและเต็มยศ ฝ่ายหญิงยังไม่มีระเบียบ โดยเหตุนี้จึงเป็นเรื่องลำบากของฝ่ายหญิง ข้าพระพุทธเจ้า (เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี) จึงเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

---

(๑) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์

(๒) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามาลินีนพดารา กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา

ว่า ถ้าโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมตราลงไว้เป็นพระราชนิยมประการใดแล้ว การแต่งกายก็จะลงเป็นระเบียบหมดความที่ตั้งใจผิดกันทั้งฝ่ายเจ้าภาพของงาน และผู้ไปในงานนั้น ๆ การจะควรประการใด ขอพระราชทานเรียนพระระราชปฏิบัติ"

ครั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบดังนั้น จึงโปรดพระราชทานพระราชกระแสเรื่องเครื่องแต่งกายหญิงบรรดาศักดิ์ในงานพระศพพระราชวงศ์ชั้นสูงเพื่อให้เป็นระเบียบว่า

"ผู้ที่เกี่ยวข้องเป็นญาตินั้น ดูไม่เป็นปัญหาจริง แต่ส่วนผู้ที่มิใช่ญาตินั้นชอบกลอยู่ ถ้าจะถือเอาแบบอย่างยุโรป ผู้ช่วยงานศพ จะเป็นญาติหรือไม่ใช่ญาติก็ตาม คงแต่งดำทั้งนั้น ผิดกันแต่ญาติมักมีผ้าคลุมหัว ผู้มิใช่ญาติใส่หมวก ส่วนธรรมเนียมของเราถือกันว่า การแต่งกายดำหรือขาวแล้วแต่วัยของผู้ตาย เปรียบกับวัยของผู้ไปช่วยงาน หรือถ้าเป็นข้าเป็นศิษย์ก็แต่งขาว ผู้ที่มิใช่เป็นญาติจึงต้องรู้สึกลำบากในเรื่องแต่งตัวทุก ๆ คราวมา ฝ่ายเราที่จะให้บัญญัติในเรื่องนี้ก็มิใช่ง่ายเหมือนกัน เพราะถ้าจะบอกว่าให้แต่งดำ เจ้าภาพอาจจะว่าจองหองตีตนเป็นญาติที่แก่กว่า แต่ครั้นว่าจะบอกให้แต่ขาวผู้แต่งอาจจะถูกด่าว่าประจบเจ้าภาพเกินไปก็ได้ เมื่อใคร่ครวญดูให้รอบคอบแล้ว จึงเห็นว่าพอมีทางกลางอยู่คือให้นุ่งดำสวมเสื้อขาวหรือเสื้อสีเทา ดูจะเป็นที่เรียบร้อย เหมาะแก่กาลสมัยนี้"

ในสมัยปัจจุบัน มีประกาศสำนักนายกรัฐมนตรีเรื่องระเบียบการแต่งกายไว้ทุกข์ในงานศพ ลงวันที่ ๒๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๘๔ ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๘ ตอนที่ ๔๑ ต่อไปนี้

ด้วยคณะรัฐมนตรีได้ประชุมปรึกษาว่า การแต่งกายไว้ทุกข์ในงานสำหรับชาวไทยในขณะนี้มีหลายแบบ ย่อมเป็นการยากลำบากแก่ผู้ปฏิบัติ เพื่อให้การแต่งกายประเภทนี้เป็นไปด้วยดี สมกับวัฒนธรรมของชาติ และถือเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีสืบไป จึงลงมติให้วางระเบียบการแต่งกายไว้ทุกข์ในงานศพ ดังต่อไปนี้

๑. ชาย

ก. แต่งกายเครื่องแบบ ให้ใช้ผ้าสักหลาดหรือผ้าโปร่งดำ ขนาดกว้างระหว่าง ๑–๑๐ เซนติเมตร พันแขนซ้ายเบื้องบน

ข. แต่งกายสุภาพรัฐนิยม ให้ใช้เสื้อสีขาว กางเกงขายาว (ถ้าเป็นเสื้อคอแบะให้ใช้เสื้อเชิ้ร์ตขาว ผ้าผูกคอดำ เงื่อนกะลาสี) รองเท้าหนังดำ ถุงเท้าดำและใช้ผ้าสักหลาดหรือผ้าโปร่ง ขนาดกว้างระหว่าง ๑–๑๐ เซนติเมตร ขันแขนซ้ายเบื้องบน

๒. หญิง แต่งกายสุภาพตามรัฐนิยม ให้ใช้เครื่องดำล้วน

ประกาศมา ณ วันที่ ๒๗ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๘๔

ป. พิบูลสงคราม

นายกรัฐมนตรี

กำหนดเวลาการไว้ทุกข์ บางแห่งไว้ทุกตั้งแต่วันเผาเป็นต้นไปจนถึงวันเก็บอัฐิ วันเก็บอัฐิก็ต้องให้เผาล่วงแล้ว ๓ วัน จึงทำพิธีเก็บได้ ไม่ใช่เผาเย็นแล้วเก็บเช้า ดังนั้นการไว้ทุกข์จึงได้กำหนดเพียง ๓ วัน หรือ ๗ วัน แต่ถ้าจะไว้ต่อไปอีกหลายวันก็ยิ่งดี แล้วแต่ความนิยม ไม่มีกำหนดกฎเกณฑ์ที่แน่นอน แต่ในปัจจุบันเผาแล้วรุ่งขึ้นเก็บอัฐิเลย เพื่อให้หมดภาระนั่นเอง การไว้ทุกข์ในกรุงเทพ ฯ บางท่านก็ว่า ถ้าเป็นศพบิดามารดา ระหว่างยังไม่เผาลูกหลานต้องไว้ทุกข์ ๓ ปี ก็เป็นอันออกทุกข์ แต่อย่างน้อยมักเป็น ๑ ปี ที่กล่าวว่าต้องไว้ทุกข์ ๓ ปีออกทุกข์นั้น ตรงกับประเพณีของจีนและญวนเข้าใจว่าคงได้แบบอย่างมาจากจีน การที่จีนนับ ๓ ปี ก็เป็นแต่ชื่อเท่านั้น เวลานับจริง ๆ คิดเพียง ๒๗ เดือน คือเมื่อพ้น ๒๔ เดือนนับจากวันตายลูกหลานจะออกทุกข์ใหญ่ เปลี่ยนไว้ทุกข์น้อยแทน ๓ เดือน ก็เป็นอันออกทุกข์ได้ เท่าที่สังเกตดู การไว้ทุกข์มีกำหนดเท่าใดนั้น ส่วนมากมักจะมุ่งไปทางลูกหลานไว้ทุกข์ให้แก่ผู้ใหญ่มากกว่าชั้นอื่น

ส่วนคนไทยนั้น นิยมไว้ทุกข์นับแต่วันตายเป็นต้นไป เป็นเวลา ๓ เดือนหรือ ๑๐๐ วัน แต่ไม่เกิน ๑ ปี ถ้าหากเผาก่อนในระหว่างนี้ก็เป็นอันออกทุกข์ได้.

การ "เอางาน" และเข้าเฝ้าฯ (๑)

"พระมหากษัตริย์ และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงเป็นที่เคารพรักของไทย" คุณครูประจำชั้นพูด "ฉะนั้นครูอยากจะพูดบางเรื่องเกี่ยวกับวิธีที่นักเรียนจะนำไปใช้เพื่อถวายความเคารพพระองค์ท่านในโอกาสต่าง ๆ กัน ตลอดจนการเข้าเฝ้าในที่ต่าง ๆ เพื่อประดับความรู้ และเมื่อมีโอกาส เธอก็จะได้กระทำได้อย่างถูกต้อง"

"เมื่อวานนี้ผมไปที่แถวถนนราชดำเนิน ผมแลเห็นตำรวจยืนอยู่สองข้างทางตั้งเยอะแยะและคนยืนรอกันอยู่ตรงอนุสาวรีย์ประชาธิปไตย" นิวัตกล่าวขึ้น "ผมเลยเข้าไปยืนกับเขามั่ง อีกไม่นานนักผมก็ได้ยินเสียงรถจักรยานยนต์ และรถเก๋งเปิดไฟแดงวาบ ๆ บนหลังคาแล่นผ่านไป แล้วก็มาถึงรถยนต์คันใหญ่สีเหลือง มีตราครุฑสีแดงที่ข้าง ๆ รถ ผมแทบจะหยุดหายใจ เมื่อแลเห็นในหลวงและสมเด็จ ฯ ประทับอยู่ในราชพาหนะ ผมไม่รู้จะทำยังไง ท่านทรงหันพระพักตร์มาทางที่ผมยืนอยู่ และสมเด็จ ฯ ทรงแย้มพระสรวล ผมเลยยกมือไหว้"

"นั่นเรียกว่านิวัตได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เมื่อเสด็จพระราชดำเนิน" คุณครูพูดขึ้น "ไม่ว่าทั้งสองพระองค์จะเสด็จพระราชดำเนินผ่านโดยประทับราชพาหนะ เช่นรถพระที่นั่ง หรือเสด็จพระราชดำเนิน เช่นวัดพระแก้วมรกตก็ตาม ทุกคนจะต้องถวายความเคารพ โดยการนั่งหรือยืนก็ได้ตามแต่ความเหมาะสมของสถานที่ เช่นบนถนนก็ควรยืนตรงถวายคำนับ ชายใช้วิธีวันทยหัตถ์ (เมื่อสวมเครื่องแบบ) กราบหรือไหว้ หญิงใช้กราบหรือไหว้ แต่ไม่ให้ใช้วิธีโบกมืออย่างชาวตะวันตกเป็นอันขาด"

"หนูเห็นคนเยอรมันเขาพากันโบกมือลาสมเด็จพระนางเจ้าอลิซาเบธ แห่งกรุงอังกฤษ ในคราวเสด็จประพาสเยอรมันตะวันตกในโทรทัศน์ด้วยค่ะ" นลินีพูดขึ้นบ้าง "หนูดู

---

(๑) จากหนังสือ มรรยาทงาม ของผกาดี อุตตโมทย์ หน้า ๔๕–๕๖

ภาพยนตร์ข่าวทุกวัน แต่เรื่องนี้เป็นเรื่องที่หนูชอบดูมากที่สุด หนูรู้สึกเสียใจเหมือนกันที่ใกล้จะจบเสียแล้ว"

"ชาวตะวันตกเขานิยมการโบกมือ เมื่อเจ้านายเสด็จ ฯ ผ่าน การถวายความเคารพถ้าเป็นหญิง เขาก็ใช้วิธีย่อเข่าและสัมผัสพระหัตถ์ท่านด้วยมือขวา ส่วนชายก็ใช้โค้งด้วยและสัมผัสพระหัตถ์ด้วย บางชาติก็จุมพิตพระหัตถ์เจ้านายฝ่ายหญิง แต่ไทยเราไม่นิยมเอาอย่างเขา เพราะว่าประเพณีเดิมของเราคือการกราบและไหว้นั้นงดงามนุ่มนวลดีอยู่แล้ว ฝรั่งที่มาเมืองไทยยังชอบเรียนรู้วิธีไหว้ที่ถูกต้องของเราเลย" คุณครูเล่า

"เวลาในหลวงและสมเด็จ ฯ เสด็จพระราชดำเนินที่วัดพระแก้ว ผมก็เคยไปเฝ้าครับ" นิวัตพูดขึ้น "ผมได้เฝ้าพระองค์ท่านใกล้ชิดมาก และได้ถวายพวงมาลัยดอกมะลิด้วยครับ แต่ทุกคนนั่งกันทั้งนั้น และพระองค์ก็เสด็จพระราชดำเนินช้า ๆ ผ่านพวกเราไป"

คุณครูพยักหน้า "เธอคงสังเกตด้วยว่า มีลาดพระบาทปูอยู่ด้วย เราต้องไม่นั่งบนลาดพระบาท และไม่ควรแตะต้องเลย ควรนั่งให้ไกลออกมาพอสมควร ถ้าเป็นการยืนเฝ้า ฯ ก็ต้องยืนห่างจากลาดพระบาทพอควรด้วย

"คุณครูคะ แล้วเราจะถวายความเคารพได้อย่างไรคะ เวลาที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนินผ่านอย่างนี้" นาฏยาถาม

"ถ้ายืนเฝ้า ฯ ก็ถวายความเคารพตามเพศ คือชายวันทยหัตถ์ (เมื่อสวมเครื่องแบบ) ถวายคำนับ หรือไหว้ต่ำ ๆ ค้อมศีรษะ หญิงกราบหรือไหว้ แต่ถ้านั่ง จะให้งดงามตามประเพณีไทยควรจะหมอบ เมื่อท่านเสด็จ ฯ มาใกล้ เราก็หมอบกราบจนกว่าจะเสด็จ ฯ ผ่านไป จึงค่อยลุกขึ้นนั่ง แต่ถ้าเธอจะกราบขณะเสด็จ ฯ ผ่านไปโดยไม่หมอบนาน ๆ ก็เรียกว่าไม่ผิดหรอก"

"เมื่องานโรงเรียนพี่สาวของผม สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ก็เสด็จฯ ครับ แต่พระองค์ประทับบนพระเก้าอี้ แขกทุกคนก็นั่งเก้าอี้ที่เขาจัดไว้กันทั้งนั้น ถ้าสมมติว่า เป็นการเสด็จ ฯ มาที่โรงเรียนของเรา พวกเราควรจะปฏิบัติอย่างไรจึงจะถูกครับ คุณครู ?" ไชยาถาม

"เมื่อเสด็จ ฯ มาถึง ผู้เฝ้า ฯ ก็ลุกขึ้นยืนหันหน้าและตัวไปทางพระองค์ท่าน เมื่อเสด็จ ฯ ผ่านไปแล้วถวายคำนับตามวิธีที่ครูบอกให้แล้ว" คุณครูอธิบาย

"มีเพลงด้วยนะครับ เวลาเสด็จ ฯ ถึง" ไชยาเสริม

"ใช่สิ" คุณครูตอบพลางหันไปทางศิษย์ทุกคน "เมื่อมีเพลงสรรเสริญพระบารมี เราต้องยืนตรงจนจบเพลง แล้วจึงถวายคำนับ แล้วก็นั่งลงได้"

คุณครูอธิบายต่อไปว่า "ในงานเฝ้า ฯ ที่เป็นพิธีการกว่านี้ ก่อนที่จะประทับพระราชอาสน์จะทรงรับถวายความเคารพผู้เฝ้า ฯ ก่อน เมื่อประทับยืนใกล้พระราชอาสน์แล้ว ผู้เฝ้า ฯ ถวายคำนับแล้วยืนอยู่จนประทับพระราชอาสน์เรียบร้อยแล้วจึงถวายคำนับ ต่อจากนั้นก็ลงนั่งที่ที่นั่งของตนได้

"อีกอย่างหนึ่งคือ การเฝ้า ฯ ในที่รโหฐาน หรือในห้องใด ๆ เรียกว่าเป็นการเฝ้า ฯ อย่างลำลองไม่ใช่เป็นพิธีการ" คุณครูพูดช้า ๆ "ครูอยากอธิบายเรื่องนี้ด้วย ผู้ที่จะเข้าเฝ้า ฯ ในที่รโหฐานต้องถอดรองเท้าเสียก่อนเสมอ แล้วเข้าไปในที่เฝ้า ฯ กราบลงกับพื้น คลานเข้าไปใกล้พระองค์ในระยะพอสมควร ไม่ใกล้ไม่ไกลเกินไป อย่าให้ตรงพระพักตร์ แต่เฉียงข้างแล้วกราบอีกหนหนึ่ง"........

"ขณะที่หมอบเฝ้า ฯ นี้ มือจะต้องพนมไว้ด้วย เพื่อคอยฟังพระราชกระแสรับสั่งหรือถวายของ แล้วแต่กรณี"

"เมื่อจะถวายบังคมลากลับ กราบลงอีกครั้ง แล้วคลานถอยหลังมาจนไกลพอสมควร หรือคลานมาจนสุดห้อง กราบอีกครั้งหนึ่งก่อนจะลุกขึ้นจากห้องที่เฝ้า ฯ"

ชลิดาพูดขึ้นว่า "คุณครูคะ เมื่อวันก่อนในโทรทัศน์มีข่าวว่าในหลวงพระราชทานของแก่ผู้ที่บริจาคเงินเพื่อการกุศลตั้งหลายราย เวลาเฝ้า ฯ รับพระราชทานของนั้น หนูเห็นเขาคุกเข่าลง แล้วทำมืออย่างนี้ค่ะ" ชลิดายกมือขวาขึ้นเฉียงจากตัว แล้วกระดกขึ้นแล้วกลับที่เดิมเร็ว ๆ หนึ่งครั้ง "เขาทำอย่างนี้ทำไมคะ ?"

"อ๋อ ! นี่เราเรียกว่า "เอางาน" เป็นการกระทำที่แสดงการถวายความเคารพจ้ะ" คุณครูตอบพลางยิ้ม "การเข้าเฝ้า ฯ รับพระราชทานของอย่างเป็นพิธีการนั้น ใช้เดินและย่อตัวรับพระราชทาน ตามแบบไทยในพระราชสำนัก จะใช้วิธีคลานและหมอบก็ได้ ถ้าเป็นการรับพระราชทานของชนิดไม่เป็นพิธีการ"

"แต่ถ้าเป็นพิธีการต้องแตกต่างออกไป คือ ถวายคำนับ แล้วเดินเข้าไปใกล้พระองค์พอควร ถวายคำนับตามเพศ เสร็จแล้วย่อเข่าซ้ายลง ตั้งเข่าขวาขึ้น แล้วก็ "เอางาน"

"การ "เอางาน" ก็คือ การยกมือขวาขึ้นไปข้างหน้าอย่างชลิตาทำเมื่อกี้นี้ มือขวาเฉียงจากลำตัวเราประมาณสี่สิบห้าองศา ปลายมือตรง นิ้วชิด แล้วกระดกปลายมือขึ้น แล้วกลับที่เดิมเร็ว ๆ หนึ่งครั้ง ต้องลดปลายมือเสียก่อน แล้วจึงค่อยรับพระราชทาน ไม่ใช่พอกระดกมือขึ้นแล้วก็แบมือเลย อย่าลืมนะ ต้องลดปลายมือให้ต่ำก่อนเสมอจึงแบมือ"

"คุณครูคะ" นิตามีปัญหาข้อใหม่ "ถ้าเผื่อว่ารับของพระราชทานขนาดเล็ก ๆ ก็ใช้มือเดียวได้ ทีนี้ถ้าสมมติว่าเป็นของใหญ่ล่ะคะ จะทำอย่างไรคะ ?"

"อ๋อ ของเล็กน้อยใช้รับด้วยมือขวา ส่วนของใหญ่ใช้รับสองมือจ้ะ" คุณครูอธิบาย "พอทำ "เอางาน" เสร็จแล้วก็ยกมือขึ้นอีกข้างหนึ่งขึ้นช่วยรับ"

"แล้วพอจะกลับล่ะคะ คุณครู ?"

"เวลากลับ ลุกขึ้นถอยหลังประมาณก้าวหนึ่ง หรือครึ่งก้าว แล้วถวายคำนับ ต่อมาเดินถอยหลังอีกประมาณสามก้าวถวายคำนับอีกครั้ง แล้วจึงเดินออกมาตามปกติ"

ธวัชชัยยังสงสัยอยู่ว่า การเอางานนี้จะกระทำต่อผู้ใดอีกบ้าง ?

คุณครูจึงอธิบายให้ฟังว่า "เอางาน คือการแสดงความเคารพ ซึ่งยังไม่มีหลักเกณฑ์ว่าจะต้องทำต่อผู้ใด แต่ที่แน่นอนก็คือต้องทำเมื่อรับพระราชทานของจากพระหัตถ์ หรือกระทำสิ่งใด ๆ ต่อพระพักตร์ เช่น เปิดปิดภาชนะที่ใส่องค์เครื่อง (อาหาร) หรือถอนองค์เครื่อง (ยกภาชนะใส่อาหาร) ไป ก็จะต้องทำ "เอางาน" เสมอ"

"หนูเคยเห็นพี่สาวของหนูทำ "เอางาน" เมื่อรับพระราชทานปริญญาบัตรจากพระหัตถ์ที่มหาวิทยาลัยค่ะ" นลินีอวด

"นั่นสิจ๊ะ ใช่แล้ว" คุณครูตอบ "เวลารับของจากพระหัตถ์ต้องทำเอางาน และถวายคำนับอย่างที่ครูพูดเมื่อกี้ แต่ครูว่าถ้ารับของหรือประกาศนียบัตรจากประธานในพิธีก็เห็นจะไม่ต้องทำเอางานก็ได้"

"แต่ต้องคำนับอย่างเดิม ใช่ไหมครับ ?" นิวัตถาม

"ใช่ คำนับสำหรับชาย ไหว้สำหรับหญิง เดินไปคุกเข่าข้างหนึ่ง จึงยื่นมือขวาขึ้นไปรับของจากประธานในพิธีโดยไม่ต้องให้เอื้อมมากเกินไปทั้งสองฝ่าย รับของเสร็จแล้วลุกขึ้นยืนและคำนับหรือไหว้เสร็จแล้วลุกขึ้นยืน และเดินออกไปได้อย่างสุภาพ"

"คุณครูคะ สมมติว่าพระองค์ประทับอยู่บนเก้าอี้เตี้ย ๆ หรือว่าบนตั่ง หรือพื้น เราก็ต้องคลานเข้าไปสิคะ" ชลิดาว่า

"ตามประเพณีไทยนั้น การเข้าเฝ้า ฯ รับพระราชทานของตามประเพณี คือกราบลงกับพื้นแล้วคลานเข้าไปใกล้พระองค์ท่านระยะพอรับของได้ แล้วกราบ เมื่อ "เอางาน" แล้วก็ยื่นออกไปรับพระราชทานของ เสร็จแล้วเดินถอยหลังออกมาจ้ะ" คุณครูพูด

"เอ ! เวลาเราคลานเข้าไปนี่ เข้าไปตรง ๆ ได้ไหมคะ ?" นิตาถามขึ้น

"ได้จ้ะ การเข้ารับพระราชทานของ ต้องเข้าตรงพระองค์จึงถูก ถ้าจะรับพระราชทานของต้องแบมือรับ แต่ถ้าเป็นของที่ทรงจับ เช่นเทียนไข เราจะต้องจับเทียนหรือสิ่งนั้น ๆ ตอนล่างพระหัตถ์เสมอ"

"บางที ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้เชิญของไปพระราชทาน โดยที่ผู้รับไม่ได้รับจากพระหัตถ์ ในกรณีเช่นนี้ผู้รับต้องรับของนั้นด้วยพาน ถ้าเป็นของเล็กก็ถือพานรับมือเดียว ของใหญ่ถือพานรับสองมือ แต่ไม่ต้อง "เอางาน" เมื่อรับพระทานของแล้วอย่าวางของลง แต่ให้เชิญของนั้น ๆ ไว้ แขนตั้งฉาก เวลาจะคลานกลับ ชายต้องเชิญของสองมือ และคลานอย่างคลานยกของ"

คุณครูได้อธิบายอย่างละเอียดพร้อมกับทำท่าทางประกอบให้ดู เด็กทุกคนรู้สึกเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ในตอนท้ายชลิดาถามขึ้นว่า "หากเราจะเข้าเฝ้า ฯ ทูลเกล้า ฯ ถวายของเล่าคะ ฯ จะต้องทำเหมือนกันกับเวลารับพระราชทานของไหมคะ คุณครู ?"

"ทำได้สองแบบจ้ะ" คุณครูตอบ "และก็คล้ายกับการเข้าเฝ้า ฯ รับพระราชทานของ ของที่เราจะทูลเกล้า ฯ ถวายต้องวางพาน ถ้าถวายสองพระองค์แยกเป็นสองพาน ยกเว้นของใหญ่ใส่พานไม่ได้ ส่วนพานก็ต้องมีผ้าหรือลูกไม้ตัดเท่าปากพานปูทับอีกทีหนึ่ง"

"แบบเป็นพิธีการ คือ ถวายคำนับเมื่อเดินเข้าไปใกล้แล้วย่อเข่าซ้ายตั้งเข่าขวาทูลเกล้า ฯ ถวายโดยยกพานที่คอพานด้วยมือทั้งสอง และน้อมตัวเล็กน้อย ลุกขึ้นถอยหลังครึ่งก้าวหรือก้าวหนึ่ง ถวายคำนับ เดินถอยหลังสามก้าวถวายคำนับแล้วเดินตามปกติ"

"แบบไม่พิธีการ คือ วางของแล้วกราบ คลานแบบยกของไปใกล้พระองค์ถวายของทั้งสองมือ ถ้าจะถวายด้วยมือเดียวให้ใช้มือขวา และหมอบลงศอกแขนซ้าย เมื่อวางพานลงข้างตัว แล้วกราบก่อนคลานถอยหลังออกมา"

คุณครูอธิบายซ้ำและย้ำว่า "ถ้าฝึกหัดด้วยตัวเองจะพบว่ากระทำได้ไม่ยากนัก มารยาทงามเป็นสมบัติของคนไทยทุกคน ครูหวังว่าเราจะรักษาไว้ไม่ให้สูญ.

พิมพ์ที่โรงพิมพ์สามมิตร 51 ซอยทิพย์วารี บ้านหม้อ พระนคร
นางกิมเลี้ยง สุวรรณประทีป ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2514